

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SÛF HAREKETİ AÇISINDAN İBADETLERİN
RUH BOYUTU VE PSİKOLOJİK ANALİZ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman Hazırlayan
Doç. Dr. Mustafa ALTUNKAYA Elanur KUTLUER**

MALATYA- 2021

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**SÛF HAREKETİ AÇISINDAN İBADETLERİN RUH BOYUTU
VE PSİKOLOJİK ANALİZ**

Yüksek Lisans Tezi

Elanur KUTLUER

**Danışman
Doç. Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA**

Malatya 2021

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA danışmanlığında hazırladığım “*Sûf Hareketi Açısından İbadetlerin Ruh Boyutu Ve Psikolojik Analiz*” isimli tezin bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, bunu onurumla doğrularım.

Elanur KUTLUER

ÖNSÖZ

Bir sûf hareketi olan tasavvufun, sadece bir kısım insanlara ait bir yaşayış olmadığı, aksine İslam dininin mensubu olan herkesin alanına ve hayatına girmesi gereken bir bilim dalı olduğu gerçeği inkâr edilemez. Tasavvuf, Hz. Peygamber döneminde ve O'nun ardından yetişen mutasavvıf âlimlerinin hayatları ile sınırlı kalmamıştır, bilakis Tasavvuf önderlerinin hayatlarından örnek alarak, inancı olan her insanın bu şekilde bir yaşayışı tercih etmesinin kişiye hem bedenen hem de ruhen kazandırdığı pek çok etki mevcuttur. Bizler de inancın dolayısıyla ibadetlerin insan üzerindeki etkisine dikkat çekmek amacı ile bu çalışmamızı sunmaya çalıştık.

Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sûf hareketi olan tasavvufun öneminden, amacından, ortaya çıkış sebebi ve ilk tasavvuf önderlerinin ruh hallerinden ve yaşantılarından bahsedilmektedir. Hz. Peygamber dönemi, tasavvufun başlangıcı sayılmaktadır. Her ne kadar o dönemde isim olarak zikredilmese de tasavvufun, ruhen varlığı yaşanmakta idi. Daha sonra Hz. Peygamber'i örnek alan dört halife ve sahabiler, zahidliğe ve fakirliğe tercih ederek, İslam'ın emrettiği ilkeleri eksiksiz ve kusursuz olarak yerine getirmede âdeta birbirleriyle yarış içerisinde olmuşlardır. İşte onların bu şekilde titiz ve hassas davranışları tasavvufun temelini oluşturmuştur.

İkinci bölümde dinin ilkelerini yani ibadetleri şekil ve anlam yönünden değerlendirmeye çalıştık. Evrendeki her şeyin bir zahiri bir de bâtını olduğundan ibadetlerin de bir zahir bir de bâtın yönü bulunmaktadır. Zahir yönü malumdur ki birçok insan zahir yönü ile hareket eder. Ancak dikkat edilmesi gereken önemli bir husus vardır, o da ibadetlerin ruhunu yakalayabilmektir. Bu da tam bir teslimiyet ve güçlü bir irade gerektirmektedir. Güçlü bir irade ancak sarsılmaz bir iman ile vücut bulur. Sahip olduğu bu inançla kişi, hayatın gayesine yani aşkın olan Varlık'a ulaşır ve yaşamını bu minval üzere tamamlar.

Son bölümü ise insanın psikolojisine yer vererek tezimizi tamamlamaya çalıştık. Bu bölümde öncelikle psikolojinin anlamından, insanın özel bir varlık olduğundan bahsettik. Daha sonra ise ibadetlerin insan psikolojisi üzerindeki etkisini, insanın irade gücüne etkisini, sorumluluk bilincinin gelişimine, üstünlük eğilimine, temel güvene, sabretme yetisine, kendini aşma yetisine, sosyal ahlâka ve son olarak sosyalleşmesine olan etkisini başlıklar altında değerlendirmeye çalıştık. Bu şekilde ibadetlerin manevi

yorumuna ek olarak psikolojiyi de ekleyerek insanın her bir davranışının hayatına ne kadar etki ettiğini ve hayatını bu şekilde yaşadığını anlatarak çalışmamızda tasavvufun farklı yönünü ele almış olduk.

Tezimizin oluşmasında duygu ve düşünceleri ile bizi aydınlatan, rehberlik eden, çalışmamızın bu seviyeye gelmesine yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNKAYA'ya şükranlarımı sunarım. Gayret bizden, başarı Rabbimizdendir.

Elanur KUTLUER

Ekim, 2020

ÖZET

Bilinen bir ilim dalı olan tasavvuf alanına ait şüphesiz birçok eser bulunmaktadır. Ancak sûf hareketi olarak gelişen tasavvufun bu ismi pek bilinmemektedir. Çalışmamızın bu başlık altında ele alınmasının nedeni, tasavvufun bir sûf hareketi oluşuna dikkat çekmek ve ibadetlerin özüne ulaşmanın insana kazandırdığı değeri, fark ettirmek amacı ile hazırlanmıştır.

Dini inancın bir unsuru olan ibadetlerin bir görünen tarafı, şekli yönü ve görünmeyen, manevi yönü vardır. Sûf âlimleri, ibadetlerin şekli yönüne gösterdikleri ehemmiyeti manevi yönüne de göstermişlerdir. Çünkü insan ruh ve bedenden oluşmaktadır. Kişi, beden ihtiyaçlarını karşıladığı gibi ruhunun da ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Ruhun ihtiyacı, ancak ibadetlerde ortaya çıkan maneviyat ile giderilebilmektedir. Kişinin ruhunda hissettiği bu manevi hâl, zamanla davranışlarına, hayatına iyi yönde etki ederek, onun birçok yönde gelişmesine katkı sağlayacaktır. Kişinin psikolojisine de etki edecek olan bu hâl, onun olumsuz düşünce ve davranışlarını değiştirmesine, kendisinin farkına varmasına, var oluşunun gayesini anlamasına ve arzuladığı hedefe ulaşmasına yardımcı olacaktır.

Tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu, önemi, amacı ve kapsamı anlatılmıştır. Birinci bölümde sûf hareketi olan tasavvufun anlamı, gayesi, ortaya çıkışı ve dört büyük Halife'nin tasavvufî örnekliğinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde dinin emirleri, abdest, namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerinin önemi, ruhu, şekli ve bâtinî yönünü mutasvıfların yorumlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Son bölümde ise ibadetlerin insan üzerindeki etkisi ve davranışlara dönüştürülmesi konusu başlıklar altında ele alınarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Sûf hareketi, İbadetler, Ruh ve Psikoloji.

ABSTRACT

There are many works belonging to the field of Sufism, which is a known branch of science. However, this name of Sufism that developed as a Suf movement is not known much. The reason why our study is handled under this heading is to draw attention to the fact that Sufism is a Suf movement and to realize the value of reaching the essence of worship.

Worship, which is an element of religious beliefs, has a visible side shape and an invisible spiritual aspect. Suf scholars showed the care they show towards the shape of the prayers and the spiritual side. Because man consists of soul and body. The person has to meet the needs of the body as well as the needs of the soul. The need of the soul is met only by the spirituality that appears in worship. This spiritual state that the person feels in her soul has a positive effect on her behavior and life over time and contributes to her development in many ways. By affecting the psychology of the person, it will help her change her negative thoughts and behaviors, realize herself, understand the purpose of her existence and reach her goal.

Our thesis consists of introduction and 3 chapters. In the introduction part, the subject, importance, purpose and scope of the study are explained. In the first chapter, the meaning, purpose, emergence of Sufism, which is the Suf movement, and the Sufi example of the four great caliphs are mentioned. In the second part, the importance spirit, shape and western aspect of ablution, prayer, fasting, zakat and pilgrimages, which are the orders of religion, are tried to be evaluated with the interpretations of Sufis. In the last section, the effects of prayers on people and their transformation into behaviors are under the headings.

Keyword: Sufism, Suf movement, Worship , Spirit and Psychology

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	i
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1
1. Çalışmanın Konusu ve Önemi	1
2. Çalışmanın Yöntemi ve Amacı	4
3. Çalışmanın Kapsamı.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

SÛF HAREKETİ KAPSAMINDA TASAVVUF

1. Tasavvuf ve Sûf Kavramı.....	7
2. Tasavvufun Gayesi.....	9
3. Tasavvufun Kaynağı.....	11
4. Tasavvufun Ortaya Çıkışı.....	13
4.1. Zühd Dönemi	14
4.2. Tasavvuf Dönemi	20
4.3. Tarikatlar Dönemi.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

SÛFİLERİN BAKIŞI İLE İBADETLERİN RUHU

1. İbadetlerin Tanımı ve Önemi.....	27
1.1. İbadetlerin Ruhu	28
2. Temizlik	32
2.1. Bedeni Temizlik Abdest	32

2.2. . Ruhânî Temizlik Kalp.....	34
3. Namaz.....	36
3.1. Namazın Tanımı ve Önemi.....	36
3.2. Namazın Ruhu	37
3.3. Şekil ve Anlam İtibari ile Namazın Rükûnleri	46
4. Oruç.....	54
4.1. Orucun Tanımı ve Önemi.....	54
4.2. Orucun Ruhu	56
4.3. Oruç Nefsin Terbiyesidir	58
4.4. Oruç Bir Kalkandır	61
2.4.5. Oruç Allah'a Şükrün Bir İfadesidir	62
5. Zekât.....	63
5.1. Zekâtın Tanımı ve Önemi.....	63
5.2. Zekâtın Ruhu	64
6. Hac.....	68
6.1. Haccın Tanımı ve Önemi	68
6.2. Haccın Ruhu.....	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFÎ YÖNÜNDEN İBADETLERİN PSİKOLOJİK ANALİZİ

1. Psikolojinin Tanımı.....	86
1.1. Psikolojik Açıdan İnsanın Tanımı	87
1.2. Üstün Bir Varlık Olarak İnsan	87
1.3. İnsanın İbadete İhtiyacı	88
2. İbadetlerin İnsan Psikolojisine Etkisi	90
2.1. İbadetlerin İrade Gücüne (Motivasyon) Etkisi.....	91
2.2. İbadetlerin Sorumluluk Bilincinin Gelişimine Etkisi.....	92

2.3. İbadetlerin Üstünlük Eğilimine Etkisi.....	93
2.4. İbadetlerin Temel Güvene Etkisi	94
2.5.İbadetlerin Sabretme Yetisine Etkisi.....	95
2.6. İbadetlerin Kendini Gerçekleştirme ve Kendini Aşma Tecrübesine Etkisi	96
2.7. İbadetlerin Sosyal Ahlakı Düzenlemeye Etkisi.....	97
2.8. İbadetlerin Sosyalleşmeye Etkisi.....	99
SONUÇ	101
KAYNAKÇA.....	104

KISALTMALAR

Age:	Adı Geçen Eser
A.s:	Aleyhisselam
Bkz:	Bakınız
C :	Cilt
Cc :	Celle Celâluhu
Çev.	Çeviren
DİB:	Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr. Öğr. Üyesi:	Doktor Öğretim Üyesi
Ed:	Editör
Hzr :	Hazırlayan
Hz.:	Hazreti
R.a:	Radiyallahu anh
Sad :	Sadeleştiren
S:	Sayı
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.:	Tercüme eden
Trs.:	Tarihsiz
Yay.:	Yayınları

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Önemi

İlk tarihlerden itibaren insan, varoluşunun hikmetini anlamaya çalışmış, fitratı gereği bir anlam arayışı içerisinde olmuştur. Dünyaya gönderiliş amacını, niçin var olduğunu, insanları, kâinatı kısacası evrendeki her şeyi sorgulamıştır. Aynı zamanda ruhunu tatmin etmek istemiş ve bu isteğini uyandıran bütün varlıkların sebebi ve sahibi olan ‘Gerçek Varlık’la doğrudan ilişki kurmanın mümkün olduğuna inanmak ve bu ilişki içerisinde olmak istemiştir. Günümüzde gerek ilahî, gerekse ilahî olmayan birçok dinde kendisini hissettirecek şekilde var olan anlam arayışı, ‘Mistisizm’ adıyla adlandırılmaktadır. Mistisizmde gaye, hakikati bulmak, Allah’a ulaşmak ve ruhen tatmin olmaktır. Tasavvuf, mistisizm ile aynı olmasa da ikisinin de ortak amacı bulunmaktadır.

Bilinen adıyla tasavvuf, İslam’ın mistik bir sûf hareketidir. İnsan ruhuna anlam katan inancın getirdiği hareket tasavvuf, içerisindeki ibadet anlayışıyla insanın hayatına ve dolayısıyla psikolojisine olan etkisi göz ardı edilemeyecek kadar fazladır. Tasavvuf, insanı zincire vuran dâhili sebepler ve buna bağlı sorunların çözümüne yoğunlaşan bir disiplin ve yöntemdir. Buradan hareketle tasavvufun; Tasaffî (arınma), zikir (farkındalık), düşünce (analiz), riyazet (perhiz) ve mücahede (üstün gayret) gibi insanın yüksek melekelerinin çalıştırılmasından oluşan bir disiplin olduğu söylenebilir¹.

Tasavvufun erken dönem tarifleri ile sonraki tarifler arasında farklılıklar gözlenmektedir. Çalışmamızın devamında bu tariflere ayrıntılı olarak yer verdiğimiz için burada tasavvufun özünü almak istiyoruz. İlk zamanlar tasavvuf tariflerinde sabır, ibadet, tahammül, takvâ motifleri öne çıkmış iken sonrasında ise daha farklı tanımlamalar yapılmıştır. Mesela Cüneydi Bağdadî (ö.910): ‘Allah’ın seni sende öldürmesi, kendisiyle diriltmesi’ der, Ruveymi Bağdadî (ö. 915): ‘Kendini Allah’ın iradesine bırakıp, O’na teslim olmandır’ der. Ebû Bekr Şiblî (ö. 945): ‘Karşılıklı dostluk ve sevgi, duyu organlarını zapt etmek, ruhun üfleyişlerine kulak vermektir’ der.

---

¹Mustafa Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Tasavvuf(Sûf Hareketi) Tarihi* (İstanbul: Cıra Akademi Yayınları, 2016), 11.

Gazzalî (ö.1111): ‘‘Kalbi Allah’a bağlayıp, O’nun dışındakilerle ilgiyi kesmektir’’ der.²Tasavvufun bu tariflerinde insanın Allah ile bağının öne çıktığı görölmektedir.

Tasavvuf, manevî tecrübe ile yani yaşamakla anlaşılan bir hâl ilmidir. Bir üstad nezdinde öğrenilen, akıl üstü kalp ve vicdan ilmi olan ve gayb âleminden bahseden derin bir deniz gibidir. Tasavvuf ve sûf kelimelerini fazlalık olarak gören Cebecioğlu bir röportajında, insanın takvalı yaşaması anlamında kullanıldığını ancak buna gerek olmadığını belirtmiş ve ona göre tasavvufun, Kur’an’ı yaşamamanın ama Peygamberce yaşamamanın adı³ olduğunu dile getirmiştir. Aslında bu sözü kanaatimizce değerlendirmek gerekirse tasavvuf, Kur’an ahlâkıyla ahlâklanmak, Peygamber (a.s) sünneti ile bütünleşmek diyerek özetleyebiliriz.

Bu çalışmada öncelikle tasavvufun kelime anlamlarından bahsedilmiş, ilk zamanlarda kelime olarak kullanılmadığı, ancak Hz. Peygamber ve sahabe döneminde manen yaşandığına dair örnekler verilerek anlatılmış, daha sonra aşamalı olarak üç dönemde kurumsallaştığından söz edilmiştir. Tasavvufun ilk aşaması zühd döneminde oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde sûf hareketinin oluşumuna zemin hazırlayan ilk sûf önderleri olan dört halifenin hayatlarından zühd örnekleri verilmiştir. İkinci aşamada tasavvuf önderlerinin hallerinden kısaca bahsedilmiştir: Ma’ruf el-Kerhî, Zünnûn el-Mısrî, Bayezîd el-Bıstamî, Cüneyd-i Bağdadî gibi tasavvufa öncülük eden isimlerdir ve buna ek olarak ilk yazılı eserlerin de yine bu dönemde yazıldığı görölmektedir.

İkinci bölümde sûfilerin dilinden yola çıkılarak ibadetlerin insan ruhuna etkisinden bahsedilmiştir. Onlara göre Allah’a yaklaştıran her tür davranış; sevgi, saygı, takva, huşû gibi duygular aynı zamanda ibadet olarak nitelendirilir. Çünkü ruhta hissedilmeyen ve hangi tür ibadet olursa olsun, Allah’a yakınlaştırması bir kenara, o ibadetin kabul edilmesi bile pek mümkün görölmemektedir, zira ‘‘Onlar namazlarında gafildirler’’⁴ ayeti bize bunu anlatmaktadır.

İbadetlerin bir zahiri yönü, bir de batınî yönü bulunmaktadır. Sûfiler ibadetlerin zahirine gösterdikleri ehemmiyet kadar batınına da göstermişlerdir. İbadetlerin fihhi yönü birçok kitapta karşımıza çıkmaktadır ancak batınî yani ruhî yönü sadece mutasavvıfların eserlerinde görölmektedir. Biz, ibadetlerin insana en çok etki edecek

²Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Tasavvuf(Sûf Hareketi) Tarihi*, 1-5.

³Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Tasavvuf (Sûf Hareketi) Tarihi*, 38.

⁴Maûn, 108/5.

olan ruhî yönünü ele alarak kişinin davranışlarında ve hayatında nasıl değişikliklerin meydana geldiğini aktarmak istemekteyiz. Bu açıdan ibadetlere temizlik uygulaması ile başlayarak “Allah temizlenenleri sever”⁵ ayetinden yola çıkarak temizliğin sadece beden temizliği olmadığını belirtmek istedik. Nitekim Hucvirî; “Zahir temizliği ile batın temizliği birlikte bulunmalı. Eli yıkarken gönüldeki dünya sevgisini, ağıza su verirken dilin sadece onu zikretmesi gerektiğini, buruna su verirken şehvet kokularından uzak olmak gerektiğini bilmek lazımdır” der. Yine yüzü yıkarken şahsî tasarruflardan el çekmeye, başı mesh ederken tüm işleri Allah’a havale etmeye, ayakları yıkarken de Allah’ın emrettiği hak üzere bulunmaya niyet etmek⁶ gerektiğini ifade eder. Allah’ın huzuruna varmadan evvel bu niyetlerle beden ve kalp temizliği yapmak sûfilerin olmazsa olmaz alışkanlıklarından bir tanesidir.

Usûlüne uygun şekliyle yapılan abdestten sonra sıra ibadetlere gelmektedir. İbadetlerin halleri ve makamları ile ilgili Hz. Peygamber’in şu hadisini burada zikretmek isabetli olacaktır: “Namaz nûrdur, sadaka burhândır, sabır (oruç ve hac) aydınlıktır. Kur’an senin lehinde veya aleyhinde şahittir. Sabahlayan herkes nefsini satın alır ya onu köleleştirir ya da azad eder”⁷. İbnü’l-Arabî bu hadisin inceliklerini, ibadetlerin hakikatlerini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Şöyle ki; namazın bir nûr olduğu açıkça söylendikten sonra “sadaka”dan kastın zekât olduğu, “sabır”dan kastın ise oruç ve hac ibadetleri olduğunu⁸ ifade etmiştir. Çünkü oruç ibadetinde açlığa ve susuzluğa karşı dayanma, hac ibadeti ise kendisine ait görevlerinde zorluk ve güçlükleri olduğundan bu ibadetler için sabır olgusunun karşılık geleceğini anlatmak istemiştir.

Anlaşıldığı üzere ibadetlerin insan üzerinde hafife alınmayacak derecede etkileri ve yansımaları vardır. Nasıl ki Allah’ın Esma’sı sürekli ve düzenli olarak zikredildiğinde o ismin sıfatıyla bezeniyorsa insan, aynı şekilde özüne uygun yerine getirilen ibadetlerin özellikleri ile de bezenir. Her bir ibadetin özelliği ve insana kazandırdığı nitelikleri farklı olduğundan biz burada ibadetlerin önce ruhî anlamlarını anlatmaya çalıştık. Daha sonra tek tek rükûnlerini şekil ve mana açısından sûfilerin dilinden değerlendirmeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise önce psikolojinin tanımını

⁵ Tevbe 9/108

⁶ Süleyman Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 35.

⁷ Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî İbnü’l-Arabî, *Fütûhâtü’l-Mekkiyye* (Beyrut: Dâru’l Kütübî’l-İlmiyye, 1999), 1/387.

⁸M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 102.

yaparak psikoloji bilimine kısa bir girişte bulunulmuş, sonra üstün bir varlık olarak insanın önemi, insanın ibadete olan ihtiyacını psikologların görüşleri ile birlikte ele aldık. Son olarak ibadetlerin insan psikolojisine etkisi başlığı altında; ibadetlerin irade gücüne, sorumluluk bilincinin gelişimine, üstünlük eğilimine, temel güvene, sabretme yetisine, kendini gerçekleştirme ve kendini aşma arzusuna, sosyal ahlaka ve sosyalleşmeye etkisine katkısını psikolojik tahlil yaparak sunmaya çalıştık.

2. Çalışmanın Yöntemi ve Amacı

Tezimizi hazırlamaya çalışırken başta tasavvufun ana kaynaklarından yararlandık. Bunlar; Er-Riaye, el-Lumâ, Kut'ul-Kulûb, et-Ta'arruf, er-Risale, Keşf'ul-Mahcûb ve İhyâ-u Ulûmu'd-Dîn olmak üzeredir. Daha sonra günümüz tasavvuf kitaplarından, e-ansiklopedi, makale ve tezlerden aynı zamanda son bölümde yer verdiğimiz psikoloji alanı ile ilgili kitap ve makalelerden faydalanarak sunmaya çalıştık.

Sûf ve sûfi kelimelerinin nereden geldiği ve ne anlama geldiği hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Hz. Peygamber'den sonra bir kısım insanlar, O'nun her anını örnek alıp O'nun gibi yaşamaya çalışmışlar, O'nun gibi hareket etmişler ve hatta O'nun gibi giyinmişlerdir. Fakirlik ile övünç duyan Hz. Peygamber'in ara ara yün giydiği hadis kaynaklarında bulunmaktadır. O'nun her hâlini örnek alan sûfiler, bu sebepten yün giyinmeyi tercih etmişlerdir. Fakrın belirtisi sayılan -yün- "sûf" kelimesi ile genelde o dönemde anıldığından yün giyinenlere "sûfi" denildiği kaynaklarda belirtilmiştir. Sûfi, kalbini Allah için saf hale getirmiş, O'ndan başkasını kalbinden çıkarmış kişidir. Ali el-Husrî; "Sûfi, yok olduktan sonra var, var olduktan sonra da yok olmayandır" diye tanımlamıştır. Bir başka tanımda Cafer Huldî; "Sûfi odur ki var olmaya; eğer olursa o sûfi olmaz"⁹ diye tanımlarken yani sufi hem fiziken var hem de manen yok olandır. Özetle Allah'da fenâ'ya ermiş kişidir.

Çalışmamızın ileriki konularında sûfilerin ibadetlerde takındıkları hal ve tavrı daha geniş bir şekilde aldığımızdan dolayı burada kısa geçmek durumundayız. Burada yoğunluk olarak namaz ibadetinin sûfi üzerindeki etkisine ve bu etki ile davranışlara dolayısıyla psikolojiye yansımalarını değerlendirdik.

---

⁹ Hülya Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 30.

Birçok ibadeti içerisinde bulunduran ve diğerlerine nazaran daha fazla öneme sahip olan namaz ibadetinin sūfi üzerinde ya da en az sūfi kadar hakkını vererek namazı eda eden kişi üzerinde ruh bilimini yani psikolojiyi etkileyen, düzenleyen kuvvetli bir bağ vardır. Bizim amacımız genel olarak tüm ibadetlerde var olan bu bağa dikkat çekmek ve ibadetlerin zahiri durumlarının yanı sıra ruha ve psikolojiye yansımalarını da ispatlamaktır.

Mesela namazı huşû ile eda etmek, namazın sıhhatini sağlayan şartlarından biridir. Bu duygunun kişide, dikkat odaklanmasına ve zihinsel bulanıklığını gidermesine etkisi olmaktadır. Çünkü kişi, huşûyu sağlamak için zihnini temizlemesi ve Allah'a odaklanması gerekir ki bu da zihnindeki dağınıklığın ortadan kalkması demektir. Namaz ibadetinin içerisindeki dua ve tesbihler, insandaki bağımlılık duygusuna da engel olmaktadır. "Yalnız Sana kulluk eder, yalnız Senden yardım isteriz"¹⁰ ayeti ile kişi, sadece Rabbine bağlı fakat başkasına bağımlı olmadan yaşayandır. Bağımlılık; kişinin kendi başına davranamaması ve başkalarının etkisi altında kalma duygusudur.¹¹ Ancak namaz ibadeti ile sadece Allah 'a bağlı, sevgi, saygı ve güven içerisinde hayatını geçirecektir.

Yine insanda var olan olumsuz bir duygu daha vardır ki o da üstünlük kompleksidir. Bu duyguyu da kişi büyük oranda namaz ibadeti ile aşabilir. Namaz ibadetine uygulanan kıyam, rükû ve secde halleri kişide Rabbi karşısında hissettiği acizlik duygusu, namaz dışındaki üstünlük kompleksine engel olacaktır. Üstünlük kompleksinin zıddı tevazu'dur. Sûfilerin son derece hoşgörü ve tevazu sahibi olmalarının sebebi de namazda ruhlarında yakinen hissettikleri bu duygudandır.

Yine kişi secde anında yaptığı tesbih ve tenzihleri ile Rabbini eksik sıfatlardan uzak tutar, kendi eksikliğini reddeder. İşte o anda kişi, kendi ilahî özülle karşılaşır ve kendini aşma tecrübesi yaşar. Kendini aşma, kişinin ruh sağlığı için çok önemlidir. Birçok insan hayatının dönüm noktasında bu ihtiyaç ile karşılaşır. Namaz ibadeti, bu ihtiyacı en güzel şekilde karşılamaktadır. Son olarak insanın kendisi ve toplumsal yaşayışının sağlıklı olmasına katkı sağlayacak bir başka duygu daha vardır ki o da empati yapmadır. Empati duygusunun oluşumunda sadece namaz değil, zekât, oruç ve

---

¹⁰ Fatıha 1/4.

¹¹ Esma Sayın, "Tasavvuf Klasikleri Açısından Namaza Psikolojik Bakış", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/3 (15 Nisan 2012), 44.

hac ibadetlerinin de etkisi son derece fazladır. Kendini başkalarının yerine koyarak empati yapma duygusu; gerek zekat ile gerek oruç ve gerekse hac ibadeti ile ortaya çıkmaktadır. Bu durumda aç olan kişinin halinden, fakir ve muhtaç olan kişinin halinden haberdar olur.

3. Çalışmanın Kapsamı

Araştırmamız daha önce de belirttiğimiz gibi üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tasavvufun sûf hareketi oluşundan, Hz. Peygamber döneminden itibaren yaşanan ancak isim olarak bilinmediğinden bahsedilmiştir. Sûf hareketinin geçirdiği evreler, üç dönemde ele alınarak anlatılmıştır. Daha sonraki bölümde ibadetlerin hem zahiri yönü hem de batınî yönünü sûfilerin hayatlarına aksettirilişleri ile anlatılmaya çalışılmıştır. Son olarak da ibadetlerin insanî duygulara ve davranışlara ve de hayata yansımaları değerlendirilerek istifadeye sunulmuştur.

Genel olarak çalışmamızın kapsadığı alanı değerlendirecek olursak, tasavvufun, insan ruhuna ve bedenine olan etkisi ve dolayısıyla tüm hayatına yansması göz önüne alındığında, onun kitaplarda yazılan bir ilim olmadığı, aksine hayatın tam merkezine alınması gereken bir yaşayış olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Çünkü insanın fitratında bir inanç ihtiyacı vardır. Dünyaya geldiği andan itibaren nasıl ki fiziki ihtiyaçlarının giderilmesine ne kadar muhtaç ise aynı şekilde sevgi ve güven ihtiyacının karşılanmasına da muhtaçtır. Psikologlar dünyaya gelen her bebeğin annesine mümkün olduğunca sık temas etmesini çünkü böylece bebeğin güven ve sevgi ihtiyacının karşılanacağını ve dolayısıyla bebek büyüdüğünde sevgi ve güven eksikliğinden kaynaklanan kişilik bozukluğunun yaşanmayacağını ortaya koymuşlardır. İşte bu yüzden dünyada yaşayan her insanın bedenini doyurduğu gibi ruhunu da doyurması gerekmektedir ki bu da ancak iman ile ve imanın getirdiği uygulamaları hissederek yerine getirdiğinde mümkün olmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SÛF HAREKETİ KAPSAMINDA TASAVVUF

1. Tasavvuf ve Sûf Kavramı

Hicri ikinci yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanan tasavvuf teriminin birçok tanımı yapılmıştır. Ünlü sûfi müelliflerinden olan Ebu Nu'aym El-Isfehâni (ö.430/1038) tasavvufun safa ve vefa kelimelerinden türemiş olabileceğini, bununla birlikte zahidlerin yedikleri çöl bitkisi olan sufâneden, sadece kâbe hizmeti ile ilgilenen topluluğa verilen sûfe adından ya da ucuz bir giyecek olduğu için kibre yol açmayan sûftan (yün elbise) türetilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Abdulkerim el- Kuşeyri tasavvuf kelimesinin Arapça bir kökenden geldiğine dair bir delilin olmadığını birleştirilmiş bir isim olduğunu kaynaklarda ifade etmiştir. Yine O'na göre Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunanlara sahâbe, sahâbenin sohbetinde bulunanlara tâbiîn, onların sohbetinde bulunanlara tebeu't-tâbiîn, daha sonra dinin hükümlerine özenle riayet edenlere 'abid' ve 'zahid' denildiğini söylemiştir. Tasavvuf ise hicri II. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan bidatçilere karşı ehlisünnet önderlerinin her an Hak ile bir olma gayretlerinin adı olmuştur.¹²

Kelime yapısı bakımından tasavvufu tanımladıktan sonra şimdi de anlam açısından değerlendirecek olursak öncelikle Hz. Peygamber'in tanımını vermek yerinde olacaktır: "İlahi yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlâkımı da güzel yap"¹³ hadisinde ahlâk güzelliği¹⁴ vurgulanmaktadır. sûfilerin tasavvuf tariflerine baktığımızda ilk zamanlarda daha çok zühd, takva ve sabır konularının öne çıktığı görülmektedir.

Nitekim ilk tasavvuf tarifi yapanların başında gelen Ma'ruf-iKerhî (ö 200/815): "Tasavvuf, hakikatleri almak, insanların elindekinden ümit kesmektir." Diyerek zühd anlayışına vurgu yapmış, dünyaya sırt çevirip Allah'a dönmek anlamında ifade etmiştir. Bir başka mana kalp temizliği olarak çıkar karşımıza. Ebû Said el-Harraz (277/890): "Sûfi, Allah'ın kalbini tasfiye edip nurla doldurduğu kimsedir. Böyle kalbine

¹² Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011).

¹³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el- Mervezi Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Daru'l Maarif, 1373), 1/403.

¹⁴ Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Tasavvuf(Sûf Hareketi) Tarihi*, 51.

nur giren kimse zikr-i ilâhiden lezzet duyar.”Yine Ünlü Sûfilerden Cüneydi Bağdadî (297/909): “Allah’ın safâyı sana has kılmasıdır. Allah’tan gayrı her şeyden (mâsivâ) gönlü arındırılan kimse gerçek sûfidir.”¹⁵

Tasavvuf insanı ezel ve ebed olana götürür. Yani Allahu Teâla’ya ulaştırır¹⁶ diye tanımlamaktadır son dönem tasavvuf araştırmacısı Titus Burckhard. Bir başka kaynakta şöyle tanımlanmıştır: “Tasavvuf, insanı Mutlak Yaratıcı ’ya ve Mutlak hürriyete kavuşturan bir hikmet yolu, bir vecd ve istiğrak yoludur. Ezelîyeti ve ebediyeti içeren bu yolun başı, insanı uyaran kalbî sezgi; sonu da her şeyi kaplayan İlâhi bilgi ve sezgidir.”¹⁷

Tasavvuf hayatı dünyadan tamamen el etek çekmemek şartıyla dünyaya dair istekleri bir kenara bırakıp,¹⁸ kulluk görevini yerine getirmek için hem Hakk’ın hem halkın muhabbetini kesp etmek ve o şekilde yaşamaya çaba göstermektir.¹⁹ Bir başka açıdan söylemek gerekirse gönlün Hak’tan gayrı rabitasını kesmesidir. İnsanın Allah zikri ile kendisinden geçip Rabbini dinlemesi, Allah’ın emrine ve Hz. Peygamber’in sünnetine uymasındır.²⁰

Sûfî kelimesinin nereden geldiği ile ilgili kaynaklarda farklı tanımlar olmakla birlikte bu kelimenin Peygamber mescidinde oturan “suffa ehlinden” geldiği, namazda ilk safta duranlara “saff-ı evvel” denildiğinden, ayrıca “sûfane” isimli bir bitkiden gelmiş olabileceğini yahut da “safâ” (safiyeye: temiz oldu) kelimesinden gelmiş olabileceğine dair tanımlar yapılmıştır.²¹

Kelâbâzî’nin sûfî tarifleri biraz daha farklıdır. Mesela, öz yurtlarından ayrıldıkları için “gurebâ”, çok seyahat ettikleri için “seyyâhîn”, seyahat halinde iken mağaralarda konakladıkları için “mağaralılar” anlamına gelen “şikeftiyye”, çok az yedikleri için “cüiyye”, sahip oldukları şeyleri dağıttıkları için “fukara”, kalplerini nurlandırmaya çalıştıkları için de “nûriyye” gibi adlar verildiği ifade edilir.²² Bu yolun Müntesiplerine

¹⁵ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 29.

¹⁶ Titus Burckhard, *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş* (İstanbul: Sûfî Kitap Yayınları, 1995), 15.

¹⁷ Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2003), 6.

¹⁸ Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu* (Ankara: Elif Matbaacılık, 1972), 145.

¹⁹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 17-18.

²⁰ Mehmed Zaid Kotku, *Tasavvufi Ahlak* (İstanbul: Sehâ Neşriyat, ts.), 23.

²¹ Kamil Yaylalı, *Mevlâna’da İnanç Sistemi* (Konya: Sebat Ofset, 1974), 9-12.

²² Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buharî Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 60-63.

ehl-i tasavvuf, bazen de mutasavvıf adı verilmiştir. İlk dönemlerde mutasavvıf, sūfî ile eş anlamlı olarak kabul edilmiş daha sonra ikisi arasında fark görülmeye başlanmış, sūfî “Hakk’ın yakınlığını kazanan kimse”, mutasavvıf ise “Hakk’ın yakınlığını kazanmaya çalışan kişi” olarak tanım yapılmıştır.²³

Sūfî kelimesinin ilk olarak ne zaman kullanıldığı hakkında Kuşeyrî’den nakledilen şu rivayet ile özetleyebiliriz: ‘*Bilin ki İslam Peygamber’inden sonra Müslümanlar kendi aralarında en üstün olanları sahâbe dışında başka bir isimle adlandırmamışlardır. Sonra insanlar kendi aralarında üstünlük konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Bir kısmı zahid ve abidleri insanların diğer kısmına üstün kabul etmiş sonra bidat ortaya çıkmış, her fırka zahidlerin kendileri olduğunu iddia eder olmuşlar ve ehlisünnet arasında tasavvuf adıyla kalplerini gafletten koruyan ve daima Allah ile beraber olmaya çalışan bir topluluk zuhur etmiş ve bu isim (tasavvuf, sūfî) onlara isim olmuştur*’.²⁴

Tasavvuf kelimesi, Hz. Peygamber zamanında kullanılmıyordu ancak ashâbı güzünün hayatında çok açık bir şekilde gözlemlenmekteydi. Dünyayı kalpten tamamen çıkarıp, tam bir teslimiyetle Allah yoluna adanmış kimselerin yolu tasavvuf yolu diye adlandırılabilir.

Tasavvufun hedefi güzel ahlâkın kemal mertebesine yükselebilmesi için her meselede Hz. Peygamber’in yolundan gitmek, insanı kâmil hedef edinmek, ahlâkillah olan Kur’an ahlâkıyla ve Rasulullah’ın ahlâkıyla ahlâklanmaktır. Kısaca her türlü dünyevi endişeden ve dünyevileşme temayüllerinden uzak, Allah rızası için yaşamaktır. İşte o zaman tasavvuf, nefsin arzularından tasfiye ederek, insanı kâmil hedefini gerçekleştirmesi için kişiyi, Rabbi’ne layık bir kul olma mertebesine eriştirecektir.²⁵

2. Tasavvufun Gayesi

İnsanoğlu yaratılışından bu yana hep bir arayış içerisinde olmuş, nihâi mutluluğa ulaşmanın yollarını araştırmıştır. Nihâi mutluluk ancak insanın kendisini var edene bir yol bulması ile gerçekleşir. İnsanı Allah ile buluşturan bu yol, Hz. Peygamber

²³ Ebü’l-Hasen Ali b. Osman b. Ebî Alî el-Cüllâbî Hücvârî, *Keşfü’l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 115.

²⁴ Abdullah Hacı Halife, *Keşfü’z-Zünûn* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2007), 44.

²⁵ Osman Bedruddin Erzurumî, *Sohbetler 1* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1994), 63.

döneminde zühd ve takva ile isimlendirilmiştir. Zühd ve takva; masivayı kalpten çıkarmak, kalbi ve ruhu temizlemek, kendi varlığının şuuruna ermektir.

Hız. Peygamber'den sonra kimi insanların dünyaya bağlandığını, nefislerine uyduğunu gören bir kısım sûfiler, zahidâne hayatı tercih ederek onlara karşı tepkilerini ortaya koymuşlardır. O dönemde bu hareketin adı tasavvuf adıyla anılmadığı için 'zühd hareketi'²⁶ olarak isimlendirilmiştir.

Zühd kavramı, dünyaya sırt çevirme, az olan ile yetinme, çokça ibadet etme kısacası ahirete yönelme olarak tanımlanır. Hız. Peygamber'in sade hayatı tercih etmesi ve ashabına 'Dürüst ve güvenilir tacirin ahirette, nebîler, sıdıklar ve şehitlerle birlikte olacağı'²⁷ müjdesini vermesi ve onları o şekilde yetiştirmesi hasebiyle insanların zühd hayatına rağbetleri artmıştır.

Zühdün dolayısıyla tasavvufun amacı; Kur'an'ın tümünü hayata geçirmek, bütün ömrü bu şekilde yaşamak için gayret sarf etmektir. Tasavvuf, insanı nefsin arzularından ve dünyanın esaretinden kurtarıp ruhun hakikatine eristirecek bir yoldur.

Tasavvuf insanı kendi içinde olabildiğince özgür, sınırsız bir kul kılar. İlim yönünden donanımlı, her anlamda olgunlaşmış bir kişiliğe ulaşmayı hedefler. Nasıl ki Süleyman Peygamber bütün dilleri bilip birçok mahlûkat ile konuşup hallerinden anlıyorsa, tasavvuf erbabı da aynı şekilde akıl âlemine Süleyman olup, herkesin halinden anlamayı amaçlamalıdır. Çünkü tasavvuf güneş gibidir, tüm dünyayı karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İlmi Ledünniye'ye sahip olup, kalbindeki hikmeti, güzelliği etrafına yaymaktır.²⁸

Tasavvuf bir batın ilmidir. Dışa değil içe aittir. Gaybden kalbe akan bir nur, bir hikmettir. Bilim ise sadece satırlarda kalan, kalbe yerleşmeyen, ruha yansımayan bir bilgi akışıdır. Bilim halk için, hikmet ise kalplerde gizlenmiş Hak ehli içindir. Hikmet, Rabb'den kalbe akan bir nûrdur. Yakîn olana erişmek yani Hak ile görmek, Hak ile işitmek, Hak ile konuşmak, kısacası her halinde Hak ile olmaktır. O'nda yok olmak, fena bulmaktır. Tasavvuf insanı dünyadan tamamen uzaklaştırarak Rabb'e en yakın hale getiren en mükemmel yoldur.

---

²⁶ Altunkaya, *Bir Başka Açıdan Tasavvufi(Sûf Hareketi) Tarihi*, 57.

²⁷ Tirmizi, *Büyü*,4.

²⁸ İsmail Özmen, *Tasavvufa Giriş* (İstanbul: Parşömen Yayınları, 2008), 63.

Hız. Peygamber ve sahâbeden sonra zühd hayatının bir örneği olan Hasan Basrî, dünyaya değer vermeyen, sırt çeviren bir yaşantıya sahipti. Sûfî tabakât kitaplarında iyi bir hatip olarak adı geçen Hasan Basri, daima hüzünlü ve gözü yaşlı olarak tarif edilmiştir²⁹. Zahitliğini tefekkür ve tezekkür ile besleyerek derin bir ruh hayatını benimsemiştir. Ancak bu hayatı yaşarken edindiği gaye zahitlik değil, Allah'ın gazabından korkup, rızasına ulaşma arzusudur. O cehennemden öylesine haşyet duyardı ki sanki onun sadece kendisi için yaratıldığı kaygısını içinde taşırdı.

Hasan Basrî ile başlangıç kabul edilen tasavvuf hareketinin en temel özelliği tefekkürdür. Tefekkür, insanda imanı ortaya çıkartır. Daha sonra nefis tezkiyesi gelir. Çünkü nefis tezkiye olmaz ise hikmet kalbe akmaz. Daha sonra kalp tasfiye edilip yerine korku ve hüzün yerleştirilir. Böylece insan Allah'ın rızasına erişir.

Hasan Basrî'den sonra Râbia Adeviyye de zühd döneminin önde gelen isimlerindedir. O, tasavvufu sevgiye dayandırmıştır. Allah'ı zâtından dolayı sevmiş ve O'nun cemâlini seyretmeye gönül vermiş bir zahidedir. Ne cehennem korkusu ne de cennete ulaşma arzusu sevgisine sebep değildir. Hiçbir karşılık gözetmeden sadece Allah'a kulluğu tercih etmiştir. Bir şiirinde şöyle der; ‘‘ Allah'ım! Sana cehennemden korkarak ibadet ediyorsam beni cehennem ateşinde yak. Eğer Sana cennet ümidi ile tapıyorsam cennetini bana haram kıl. Benim Sana olan sevgi ve ibadetim, Senin sevmeye ve kulluğa layık bir mâbûd oluşundandır.’’³⁰

Sözlerinde ve şiirlerinde ilk defa sevgi kavramını kullanan Râbia, tasavvuf hareketinde bir çığır açmış, korku ve hüzün anlayışını geride bırakarak tasavvufun temeline sevgi ve gönül bağını yerleştirmiş bir hanım mutasavvıftır.

3. Tasavvufun Kaynağı

İnsanlık var olduğundan beri her dönemde bir benlik arayışı içerisinde olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Benlik arayışı nihâi mutluluğa erişme çabası insanın hedefi haline gelmiştir. Batılı ünlü bir filozof olan Maslow, geliştirdiği ihtiyaçlar hiyerarşisi³¹ nin zirve noktasına yerleştirmiştir insanın kendisini gerçekleştirme çabasını. Adına

²⁹ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 104.

³⁰ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 106.

³¹ Ali Ayten - Ali Köse, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 59.

sûfizim gibi terim verilmiş olsa da tasavvuf, insanın varlığından itibaren hep var olmuştur.

İslamiyet'in doğuşu ile birlikte tasavvuf olgusu, artık tanımlanmaya, yerleşmeye başlamıştır. Kur'an'ı Kerim'de; "Ey insan! Sen Rabb'ine doğru büyük bir çaba içerisinde sin. Şüphesiz O'na kavuşacaksın da". (İnşikak84/6) ayetinde insan ruhunun tıpkı susayanların suyu araması gibi özünü arayıp durduğu ifade edilir. Ebedî mutluluğa erişme arzusu, benlikten sıyrılıp Rabb'inde fenâ bulma isteğidir.

Hız. Peygamber'in sade hayatı tercih etmesi, az ile yetinmesi ve bunu tavsiye etmesi sahâbe'nin de bu yaşayış tarzına yönelmesine sebep olmuştur. Kur'an ayetlerinden "Kalpler ancak Allah'ı zikretmekle tatmin olur"³² buyruğunda zikre, "Ancak Allah'a temiz bir kalp ile varan başka"³³ ayetinde kalp temizliğine dikkat çekildiğinden ve Hız. Peygamber'in de gecelerini ibadetle, gündüzlerini oruçlu olarak geçirmesi, dilini daima zikir ile meşgul etmesi ve daha örnek olduğu birçok davranışı nedeniyle ashâbın ve sûfilerin bu yaşayışa yönelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Yine Hız. Peygamber'in Cibril hadisinde ihsan kelimesini açıklarken "Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmen, nitekim sen Allah'ı görmeden de O muhakkak seni görür"³⁴ ifadesinde daima Allah'ın huzurundaymış gibi amel etmek gerektiğini belirtmiş ve yaşayışında da bunu göstermiştir.

Ashâb'tan Hız. Peygamber'in en yakın arkadaşı Hız. Ebû Bekir tarikatlar silsilesinin içerisinde yer almıştır. O malının tamamını Allah yolunda harcayarak cömertliğinin zirve noktasına erişmiş ve Allah'ın insana şah damarından daha yakın olduğunu bilerek alçak sesle Kur'an okuyuşuyla da zühd döneminin öncüsü haline gelmiştir. Yine Hız. Ebû Bekir'in kızı Hız. Aişe de evde yiyecek bir şey bulunmamasına rağmen ümmü Redde'nin kendisine verdiği yüz bin dinarı tasadduk etmiş, kendisine hiç pay ayırmamıştır.³⁵ Bayram günleri hariç diğer günlerini oruçlu olarak geçirdiği bazı kaynaklarda ifade edilmiştir.

Kimsesiz, fakir gençlerin barındığı Sûffe Ehli'ni tasavvufî hayatın yaşanmış örneklerinden biri olarak tanımlayabiliriz. Gündüzleri ihtiyaçlarını karşılamak için

---

³² Rad 13/28.

³³ Şuara 26/89.

³⁴ Müslim, 1, 1.

³⁵ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 202.

çalışmaya, gecelerini ise ilim öğrenmekle ve ibadetlerle geçiren Sûffe ehli, Hz. Peygamber'in örneğinde bir nevi zâhidâne hayatın temsilcileri olmuşlardır. En çok hadis rivayeti yapan Ebû Hûreyre, İslâm hukuku alanında ehl-i hadis ve ehl-i rey ekollerinin temsilcileri kabul edilen Abdullah b. Ömer ile Abdullah b. Mesud gibi sahabiler Ashâbı Sûffe' den yetişmişlerdir.³⁶

Tasavvufa kaynak olarak değinecek olursak öncelikle insanın ruhu yani psikolojisi buna zemin hazırlamaktadır. Daha sonra ise Kur'ân'dan alınan ilham ve Hz. Peygamber'in örnek yaşantısı tasavvufun temelini teşkil eder kanaatindeyiz.

4. Tasavvufun Ortaya Çıkışı

Tasavvuf, bir düşünce ve yaşayış olarak insanlık kadar eskidir. İnsan araştırmaya, öğrenmeye meraklı bir mahlûk olduğundan dolayı, gaybı bilmeye, tabiat ötesi âlemi araştırmaya ve bu âlemin içine girmeye büyük bir ilgi duymuştur. İlahî dinlere bakıldığında da bu açıkça görülmektedir.

Tasavvuf, diğer ilimler gibi emek harcanıp öğrenilecek bir bilgi değildir. O sadece doğru bir inanç ile yakalanılabilir. Bu inanç ise insanın ilk yaratıldığı, ruhuna üflenildiği ilk âna kadar dayanır. İnsanda bulunan bu ilahî sır, ruh veya kalp, doğru bir inanç temeline dayanarak, kendi çaba ve gayretleriyle manevi arınma yolunda ilahî âlemlerle irtibata geçtiğinde, arzuladığı marifet ilmine ulaşır. Bu ulaştığı yüce makam, yaratılmış birçok insanın varmak istediği benlik ötesi bir yerdir.³⁷

Tasavvuf, İslâma sonradan eklenmiş bir ilim değildir, bilakis o, dinin özünü oluşturan bir olgudur. Tasavvuf olmadan din eksiktir. Yani din tasavvuftan ayrıldığında, din yüceliğinden yani ana merkezinden de kopmuş olur. Birtakım düşünürler tasavvufun Eski Yunanlılardan, Hind Kültüründen yahut Fars Uygarlığından geldiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak bunlar yersiz varsayımlardır. Bu varsayımlar tasavvufun içerdiği Arapça ile iç içe olan terimlere ters düşer. Gerçek şu ki; tasavvufun temelini meydana

³⁶ Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469-470.

³⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi Gazzâlî, *el-Munkizumine'd-dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 225.

getiren Kur'an'ı Kerim'dir. Kur'an anlaşılmeden, tasavvuf da hakiki manada anlaşılabilir.³⁸

Tarihçiler, tasavvufun oluşumunu üç aşamada değerlendirmişlerdir:

1. Tasavvuf teriminin kullanılmadığı ancak fiili olarak yaşandığı hicrî 2. yüzyıla kadar olan zaman: **Zühd Dönemi**

2. Tasavvuf İlminin ve Kavramlarının oluşturulduğu hicrî 2. yy ile 6. yy arası: **Tasavvuf Dönemi**

3. Tasavvufî düşüncenin tam olarak kurumsallaştığı hicrî 6. yy ve sonrası ise: **Tarikat Dönemi** olarak sınıflandırılmıştır.

Şimdi bu dönemleri ve bu dönemde öne çıkan sûfilerin yaşayışlarını değerlendirmeye çalışacağız.

4.1. Zühd Dönemi

Tasavvuf tarihinin ilk dönemi olarak kabul edilen zühd döneminde henüz bazı kavramlar kullanılmamakta idi. Mesela ‘sûfi’ kelimesi o dönemde bilinmemekte idi. Kendisini sırf Allah’a adanarak tüm vaktini ibadet ile geçiren, dünya meşgalesinden uzak yaşayarak zühd dönemini inşa eden sûfiler; ‘sûfiyyun’ kavramı yerine ‘ubbâd ve zühhad’ isimleriyle tanınırlardı. Bu devirde yetişen ve ilk kez adına ‘sûfi’ denilen kişi Ebû Haşim el-Kûfi’dır.³⁹

Bu dönemin öne çıkan özelliği, Allah’tan başka hiçbir şeye değer vermemek, dünyaya sırt çevirmek sadece bir lokma ve bir hırka ile hayatı sürdürmektir. Onların düşüncesinde dünya, bir gaye değil, ebedi saadeti kazanmanın ancak bir aracı olabilir. Rasûllulâh (a.s)’ın ve ashabin yaşantısında öne çıkan; havf ve ağlama, isâr (kardeşini kendine tercih etme), sabır, verâ, tevekkül, çokça ibadet ve nefis muhasebesi gibi kavramlar, bu dönemin en belirgin özelliğidir denilebilir.⁴⁰

Hz. Peygamber’in zühd yaşayışından şu örnekleri verebiliriz: İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre; ‘Hz. Peygamber art arda birkaç gece aç sabahlar, ev halkı da

³⁸ Gazzalî, *el-Munkizumine’-d-dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, 231.

³⁹ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 193.

⁴⁰ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 195.

çoğu zaman akşamları yiyecek bir şey bulamazdı. Ekmekleri ise sadece arpa idi''.⁴¹Bir başka rivayette Enes bin Malik anlatıyor; *'Fatıma annemiz Peygamberimize pişirdiği ekmekten getirip ona 'bu nedir? Diye sorduğunda, 'pişirdiğim çörektir, Size getirmeden canım çekmedi'' diye cevaplayan Hz. Fatıma'ya şu cevabı vermiştir: ' Üç gündür babanın ağzına giren lokma bu olacak'' demiştir. Nitekim hatırlanacak olursa hendek savaşı esnasında da Hz. Peygamber'in karnına taş bağladığı rivayet edilmiştir.*⁴²

Bu rivayetlere benzer birçok örnek yaşantısı olan Hz. Peygamber, hadislerinde de sahabesine fakr ve sade yaşantıyı tavsiye etmiştir. Dünyaya tamah etmekten ve dünyanın kölesi olmaktan sakındırmıştır: *' Kimin himmet ve kaygısı dünya olursa, Allah onun işini dağıtır, fakirliğini gözünün önüne koyar. Kimseye nasibinden fazla dünyalık gelmez. Niyet ve himmeti ahret olanın işini Allah toplarlar, gönlüne zenginlik verir. O arkasını dönse de dünya ona gelir*''.⁴³

Sahabenin bu şekilde Hz. Peygamber'in sünnetini örnek alarak yaşamaları, dünyadan uzaklaşmaları sebebiyle bir kısmı abid, zühhad adıyla isimlendirilmeye başlanmıştır. Hz. Peygamber'e en yakın olan dört halifeden başlayarak dalga dalga yayılan zühd dönemi, aşere-i mübeşşere ile birlikte kırk altı sahabe'nin sayıldığı, Ebu Nuaym İsfahânî'nin *'Hilyetu'l-Evliyâ'* adlı eserinde yer almıştır. Hucvirî ise eserinde, dört büyük halifeden sonra ehli beyt imamları, Hasan, Hüseyin, Zeynel âbidin, Muhammed Bâkır, Ca'fer Sâdık ile devamında ashâb-ı suffeden yirmi iki kişinin hayatına yer vermiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra sûf hareketinin oluşumuna zemin hazırlayan ashâbı güzîn'den dört halifenin zühd hayatı ele alınacaktır.

1.4.1.1. Hz. Ebu Bekir (r.a)

Peygamberlerden sonra insanların en hayırlısı olarak anılan Hz. Peygamber'in halifesi Hz. Ebû Bekir, tasavvufî yaşayışın öncülerindendir. Malının tamamını Allah

⁴¹ İbn Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. El-Menî'el- Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l- Kübrâ* (Medine: el-Camiatü'l İslamiyye Yayınevi, 1983), 400; Ayrıca bkz. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 82.

⁴² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 400.

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mace, *Sünen* (Mısır, ts.), 4105.

yolunda sarf eden⁴⁴, şüpheli şeylerden titizlikle sakınan ve daha birçok güzel hasleti ile ardından gelen sûfilerin ilki niteliğinde olan bir sahabidir.

Hız. Ebû Bekir ibadetleri titizlikle ve özenle yerine getirmeye çalışır ve zikrin iki çeşidinde (sesli ve sessiz zikir) aynı olduğunu dile getirerek kendisinden yıllar sonra ortaya çıkacak tarikatların zeminini oluşturmuştur. O, Gece namaz kıldığı zaman Kur'an'ı alçak ses ile okur, Hız. Peygamber niçin bu şekilde okuduğunu sorduğunda ise şöyle cevap vererek müşahede ehli olduğunu göstermiştir; '*Kendisine münacatta bulunduğum zatı dinliyorum, ondan anlıyorum ki O bana uzak değildir. O'nun işitmesine göre alçak sesle yüksek ses birdir.*' Demiştir. Yine o dünya ile ilgili: '*Dünyanın ve dünyaya ait olan şeylerin hatırı, onunla meşgul etmeyi icap ettirecek kadar değeri olmadığını*' sözlerini sarf etmiştir. İnsan geçici olan ile meşgul olduğunda, ebedi olandan uzaklaşmış olur. Nefis ve dünya, Allah ile kulun arasında bir perde olduğundan dolayı gönül ehli bunlardan uzak durmuştur. Çünkü dünya bir âriyettir, âriyet olan şey ise bir başkasının mülkü olduğundan tasavvuf ehli geçici ve kendilerinin olmayan bu mülkten uzak durmuştur.⁴⁵

Hız. Ebû Bekir Mekke'nin zenginlerinden idi, ancak malını Allah yolunda kullandığından eski elbiseler giymeyi tercih etmiştir. Bu yüzden de kendisine 'Zü'l-Hilâl' lakabı verilmiştir. Ama asıl bilinen ve Hız. Peygamber'in bizzat kendisine verdiği 'sıddık' lakabıdır. Sadık, 'doğru sözlü olmak' manasına gelir. Ayrıca Hulefâ-yı Râşidin'in ilki olması sebebiyle kendisine 'Hâlifetü Rasûlullah' unvanı verilmiştir.⁴⁶

Hız. Ebû Bekir hakkında, Ebû Bekir Vâsiti şöyle demiştir; '*Bu ümmet içinde sûfiyane sözler ilk defa Hız. Ebû Bekir'in dilinden dökülmüştür*'⁴⁷ diyerek onun sûfilere öncü olduğunu bizlere bir kere daha ifade etmiştir. Dua ve niyaz esnasında şöyle dediği rivayet edilir; '*İlahî! Dünyayı benim için yay ve beni onda zahid kıl*'. Demek istediği önce dünyanın kendisi için genişletilmesi ve sonrasında da onun afet ve zararlarından korunmak istediğidir. Bu şekilde olduğunda iki dereceyi de kazanmış olacaktır ki

⁴⁴ Serrac, *el-Lümâ*, nşr. Hasan Kâmil Yılmaz (Ankara: Altınoluk Yayınları, 2012), 141.

⁴⁵ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 132.

⁴⁶ Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/101-108.

⁴⁷ Hasan Kamil Yılmaz, *İslam Tasavvufu* (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 83.

onlarda şükür ve infaktır. Önce dünyanın geniş olmasına şükredecek, sonrasında da ondan yüz çevirerek sabır makamını kazanmış olacaktır.⁴⁸

Bir gün şüphe içeren bir yemek yediğinde elini boğazına sokarak yediği şeyleri çıkarmış ve şunu söylemiştir: ‘ *Eğer bu lokma canım çıkmadan çıkmayacak olsa yine de zorlardım. Çünkü ben Rasulullah’ın şöyle dediğini işittim; ‘ Haramla beslenen vücuda yakışan şey cehennemdir*’⁴⁹ demiştir⁵⁰.

Hz. Ebû Bekir’in ashap arasında iki önemli özelliği dikkat çekmiştir ki onlar; irtidad olayları olduğu zaman sahabenin hepsi zekât vermeyenlerle savaşmama konusunda ittifak etmiş iken Hz. Ebû Bekir savaşmayı tercih etmiştir ve o bu görüşünde isabetli çıkmıştır. Bir ikinci olay Üsâme ordusunda gerçekleşmiş, ashap ordunun gönderilmeme tarafında iken o orduyu göndermiş ve yine haklı olduğu sahabece anlaşılmıştır. Bir diğer olay ise, cariyesinin bir kız çocuğuna hamile oluşunu hissetmiştir ve bunu aylar öncesinden kızı Aişe annemize haber vermiştir⁵¹.

1.4.1.2. Hz. Ömer (r.a)

Hz. Ömer, İslâmiyetin gelmesinin altıncı yılında Müslüman olmuş ve onunla İslamiyet kuvvetlenmiştir. Müslümanlar ilk defa Kâbe’de o Müslüman olduktan sonra namaz kılmıştır.⁵² Hz. Peygamber’in Ömer hakkında şöyle dediği rivayet olunmuştur; ‘Ümmetlerin muhaddes ve mükellemleri vardır. Bu ümmet içinde de var ise o, Ömer’dir’⁵³ buyurmuştur. Muhaddes kelimesi ‘sıddıklar derecesinin en yücesi’ anlamında yorumlanmıştır.

O’nun ferasetini gösteren şöyle bir olay vâki olmuştur: Minberde hutbe okurken, hutbenin ortasında, ‘*Ya Sâriye, dağa çekil, dağa dikkat et!*’⁵⁴ şeklinde seslenmiştir. Hz. Ömer’in bu şekilde seslenmesi ile Sâriye zafer kazanmıştır.⁵⁵ Yine rivayete göre Hz. Ömer: ‘*Karşılaştığım her belada dört şey görmüşümdür; Önce bu bela benim*

⁴⁸ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 132.

⁴⁹ Tirmizi, *Cum’a*, 79.

⁵⁰ Serrac, *Lumâ*, 143.

⁵¹ Serrac, , *Lumâ*, 143.

⁵² Buhari, *Fezâil*, 3,6.

⁵³ Buhari, *Fezâil*, 16.

⁵⁴ Ebü'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's Sahabe*, nşr. Ali Muhammed Bicâvî (Beirut: Dar el-Cil, 1412).

⁵⁵ Serrac, *Lumâ*, 144.

dinim içinde bir mesele değildir, ondan büyük de değildir. Bela ile birlikte rıza'dan mahrum olmamayı ve sevap kazanmayı umarım” demiştir.

Hz. Ömer, Rasulullah'ın en yakın sahabilerinden olup, aynı zamanda aşere-i mübeşşeredendir. Hz. Peygamber ile kızı Hafsa'nın evliliğinden dolayı akrabalık bağı vardır. O'nun bazı görüşleri çok isabetli olmuş, hatta ayetlerle desteklenmiştir. Mesela şarabın kesin biçimde haram kılınması⁵⁶, Peygamber hanımlarının başkalarıyla perde arkasından konuşmasının daha uygun olacağı⁵⁷, ve münafıkların lideri olan Abdullah b. Übey b. Selül'ün cenaze namazının kılınmaması gerektiği⁵⁸ gibi konularında vaki olmuştur.⁵⁹

Halifeliği zamanında dahi Hz. Ömer, yamalı hırka ile insanlara imamlık yapmıştır. Dünyaya meyleden, kendilerine oturmaları için güzel görümlü evler yapan kişileri uyarır, dünyayı bir çöplük gibi görür idi. Yol üstünde gördüğü bir çöpün yanında durarak; ‘*İşte cânu gönülden bağlandığınız dünya, bu çöplük gibidir*’ demiştir. Yine onun takva konusunda hassasiyetini öne çıkaran, nefsin her isteğini israf olarak değerlendirdiği şu uyarısı da dikkate değerdir. Bir gün oğlu Abdullah'ın et yediğini görünce ona; ‘*Her canının çektiğini yiyor musun? Bilmez misin ki, insanın canının çektiği her şeyi yemesi israf, israf ise haramdır*’ diye uyarıda bulunmuştur⁶⁰.

1.4.1.3. Hz. Osman (r.a)

Hayâ hazinesinin bekçisi Hz. Osman, ilk Müslümanlardan biri ve Hülefa'yı Râşidin'in üçüncüsüdür. Hz. Peygamber'in kızı Rukiyye ile evlenerek O'na akrabalık bağı ile de bağlanmıştır. O cömertliği ile de ön plana çıkmıştır, nitekim tebük seferi esnasında ordu hazırlıkları için en büyük yardımı yaptığı için Rasulullah ona; ‘*Bugünden sonra yapacakları Osman'a zarar veremez*’⁶¹ dediği rivayet edilmiştir.⁶²

Hz. Osman örnek hayâsı ile bilinen bir sahabidir ve Rasulullah onun hakkında şöyle demiştir; ‘*Kendisinden meleklerin hayâ ettiği bir kişiden ben hayâ etmeyeyim*

---

⁵⁶ Bakara 2/216.

⁵⁷ Ahzab 33/53.

⁵⁸ Tevbe 9/84.

⁵⁹ Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 34/44-51.

⁶⁰ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 90.

⁶¹ Tirmizi, *Menakıb*, 19.

⁶² İsmail Yiğit, “Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438-443.

mi?’’⁶³, ‘‘Her Peygamber’in cennette refiki vardır, benim refikim de Osman’dır’’⁶⁴.
Buyurmuştur.

Bir gün Hz. Osman, kabrin yanında durup sakalı ıslanana kadar ağlamış ve yanında bulunanlar; ‘‘ Cennet ve cehennemi hatırlayınca ağlamıyorsun da kabri görünce ağlıyorsun’’ deyince o; ‘‘ Rasulullah buyurdu ki; ‘‘ Kabir, ahiret menzillerinin ilkidir. İnsan oradan kurtulursa gerisi daha kolay olur, oradan kurtulamazsa gerisi zordur’’. demiştir ve devamla ; ‘‘Kabirden daha korkunç bir manzara görmedim’’ (işte bu sebeple ağlıyorum).⁶⁵

İsyancılar onun kapısı önünde toplandıkları vakit, onlara karşı bir savunmada bulunmayışı onu, Hz. İbrahim’in gösterdiği teslimiyet ile aynı mevkiye getirmiştir.⁶⁶ Katledildiği zaman yerinden kıpırdamamış, savaş olmasına izin vermemiş ve Kur’an’ı Kerim’i öldürülünceye kadar elinden hiç düşürmemiştir. Hatta üzerinden damlayan kanı şu ayetin üzerine dökülmüştür; ‘‘ Onlara karşı Allah sana yetecektir. O, işiten ve bilendir’’.⁶⁷

1.4.1.4. Hz. Ali (r.a)

Hz. Peygamber’in hem amcasının oğlu hem de damadıdır. İlk Müslüman olanlardan olan Hz. Ali, ‘‘Ebû Turab’’ lakabını bizzat Hz. Peygamber’den almıştır. Müslümanlar arasında yüksek ahlâka sahip, ilmi ile meşhur bir sahâbidir.⁶⁸

Tasavvuf kaynaklarında Cüneyd-i Bağdâdî, Hz. Ali ile ilgili şöyle demiştir; ‘‘Allah kendisinden razı olsun. Emiru’l-Müminîn Hz. Ali eğer harplerle meşgul olmasaydı, bize tasavvuf ilmine dair pek çok şey öğretirdi. Çünkü o, kendisine ilm-i ledün verilmiş biriydi. O’na ‘‘iman nedir?’’ diye sorulduğunda o; ‘‘ İman dört temel üstündedir. Sabır, yakîn, adâlet ve cihad’’. Sonra sabrı on makam üzere vasıflandırmış, ardından da yakîn, adâlet ve cihadı onar makam üzerine vasf etmiştir. Eğer bu

⁶³ Müslim, ‘‘Fezâ’ ilü’s-şahâbe’’, 26.

⁶⁴ Tirmizi, *Menâkıb*, 19.

⁶⁵ İbn Mâce, *Zühd*, 32. Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, 198.

⁶⁶ Hucvirî, *Keşfu’l-Mahcûb*, 135.

⁶⁷ Bakara, 2/137.

⁶⁸ Ethem Ruhi Fiğlalı, ‘‘Ali’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/371-374.

değerlendirme hakiki anlamda o'na ait ise o, ahvâl ve makâmat konusunda söz söyleyenlerin ilki konumundadır⁶⁹ denilmiştir.

Kendisinden nasihat isteyen birine şu tavsiyede bulunmuştur; ‘*Allah’ın velileri bile olsalar, en büyük meşguliyetin ailen ve evlatların olmasın! Çünkü O dostlarını zâyi etmez. (Şayet çoluğun ve çocuğun Allah’ın düşmanı iseler, bu halde neden onlarla meşgul olasın*’’. diye cevap vermiştir. Buradaki murat, kalbin Hak ile meşgul olmasıdır. Nitekim Allahû Teâla, kullarını muhafaza eder, yeter ki kendisine yakın olsunlar. Hatırlanacak olunursa Hz. İbrahim, Hacer ile İsmail’i ıssız bir yerde bırakmış ve Allah’a teslim etmiş, onları tek düşüncesi haline getirmemiştir.⁷⁰

Tebük seferi hazırlığında iken Hz. Peygamber, yerine Hz. Ali’yi vekil olarak Medine’de bırakmış ama onun, çocuklarla ve kadınlarla kalmayı tercih ettiğini, sefere katılmak istemediğini görünce, Allah Rasûlu; ‘*Harun’un Mûsâ’ya yakınlığı ne ise senin de bana yakınlığın öyledir; fakat benden sonra peygamber gelmeyecektir*’⁷¹ diye buyurarak Hz. Ali’nin diğer Müslümanlara nazaran Hz. Peygamber açısından farklı bir konumda olduğunu bir kere daha bizlere ifade etmiştir.

4.2. Tasavvuf Dönemi

Bu dönem (Hicri 2 ile 6.yy arası) zühd döneminin bitip, tasavvuf döneminin kurumsallaşması dönemidir. Tasavvuf, bu dönemde artık bir ilim olarak teşekkül etmeye başlamış, tasavvuf prensiplerinin ve kaynaklarının yazılmaya başlandığı ve büyük sûfilerin yetiştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde sûfiler, ayrı bir sınıf oluşturmaya, toplum içerisinde yer tutmaya başlamışlardır. Yine bu dönemde ruhî ve bâtını haller, marifet, Allah’a ulaşma gibi konular, farklı terimlerle kullanılmış, yazıya dökülmüştür. İlk eserler zühd ve rekâik kitaplarıdır. Dönemin ilk sistemleşmiş olarak yazılan eseri Muhâsibi’nin er-Ri’âyeli-Hukûkillah adlı eseridir.⁷²

Bu dönemin sûfileri insan ruhunu incelemişler ve onda ortaya çıkan bazı halleri değerlendirmişlerdir. Nefsin mertebelerini belirleyerek, kalp ve nefis tezkiyesi üzerinde durmuşlardır. Fenâ ve bekâ kavramları da ilk defa bu dönemde kullanılmıştır. Zühd

⁶⁹ Serrac, *Lümâ*, 150.

⁷⁰ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 136.

⁷¹ Buhârî, ‘‘Fezâ’ ilüashâbi’n-nebi’’, 9.Müslim, ‘‘Fezâ’ ilü’s-sahâbe’’, 30-31; M. Yaşar Kandemir, ‘‘Ali’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/375-378.

⁷² Altunkaya, *age*, bkz, 106.

döneminde Hasan Basri ile ortaya çıkan hüznün ve korkuya dayalı tasavvuf terimi, bu dönemde yerini sevgiye ve muhabbete bırakmıştır.⁷³

Her ne kadar bu dönemde tasavvuf artık sistemleşmeye başladıysa da islâm'da olmayan unsurların girdiği söz konusu sayılarak, ona karşı itirazlar, karşı çıkışlar da yaşanmıştır. Bu yüzden bu dönemde yazılan eserlerin bir özelliği, zahir ulemaya karşı savunma ya da islâm'dan olmayan şeyleri temizleme amacı taşımaktadır. Öne çıkan eserler; daha önce de ifade edildiği gibi Muhasibi'nin er-Riâye', Serrac'ın el-Lum'â, Mekkî'nin Kut'ül-Kulüb, Kelâbâzi'nin et-Ta'ârruf, Kuşeyrî'nin er-Risâle, Hucvirî'nin Keşfu'l-Mahcûb ve Gazalî'nin İhyâ'sını söyleyebiliriz.

Daha önce kullanılmayan terimlerin bu dönemde kullanılmaya başlanması, Ebu'l-Hasan Bûşenci'nin şu sözü sarf etmesine neden olmuştur; '*Bugün Tasavvuf, hakikatı olmayan bir isimdir; daha önce ismi olmayan bir hakikat idi*'. Zühd döneminde hakıyla yaşanan tasavvuf, sistemleşmesiyle adeta içi boşaltılmış bir hale dönüşmüştür Ebu'l-Hasan'ın deyimleriyle.

Bu dönemin yetiştirdiği sûfilerden öne çıkan birkaç isim zikrederek, onların hayatlarından örnekler vermeye çalışacağız. Bunlar; Marûf el-Kerhî, Zünnûn el-Mısrî, Bayezid el-Bistamî ve Cüneyd el-Bağdâdî.

1.4.2.1. Marûf el-Kerhî

Ailesi Hristiyan olan Marûf, daha çocuk yaşlarda iken Müslüman olup, tasavvuf yoluna girmiştir. O'nu yetiştirmesi için Hristiyan bir dadıya vermişler, dadı ona teslis inancını öğretmeye çalışırken o kabul etmemiş, 'Hayır, O, Vahid birdir' demiş ve dadısı şiddet uygulayınca oradan kaçmıştır. Ailesi de onun gelmesini ve hangi dine girmişse o dine gireceklerini söyleyerek dua etmişler ve Marûf gelince de onlar da müslüman olmuşlardır. Marûf, birçok sûfinin üstadı olup, tasavvuf tarifini ilk yapan kişidir. O tasavvufu; '*Tasavvuf, hakikatleri almak ve yaratılmışların elindekinden ümid kesmektir*' diye tarif etmiştir.⁷⁴

O'nun şöyle dediği rivayetlerde geçer: '*Füttüvvet ehlinin üç alameti vardır; Sadakatsizlik olmadan vefa, cömertlik yapılmadan medih, istemeden verme*'.

⁷³ Yılmaz, age bkz, 109.

⁷⁴ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 246.

Sadakatsiz ve hilafsiz vefa; kulun, kulluk halinde muhalefeti ve asi olmayı kendine haram kılmasıdır. Cömertlik yapılmadan medih; kişinin iyiliğini ve hayrını görmediği bir şahsı medh etmesidir. İstemeden ihsanda bulunma; iyilikte ve yardımda kişi ayırt etmemesi, durumu malum olan kişiyi dilenmek zorunda bırakmamasıdır. Bütün bunlar halktan halka olan civanmertliktir”⁷⁵.

Bu sayılan üç sıfat aslında Allahû Teâla'nın sıfatlarıdır. Çünkü O kullarına karşı vefalıdır. Her ne kadar yarattıkları kendisine layıkıyla vefa ve sadakat göstermeseler de, O asla böyle bir şey yapmaz, hatta kullarına olan lütfunu ve nimetini de artırır.⁷⁶

Yine tasavvuf kaynaklarında Ma'rûf'un öğrencisi Serî-i Sakati şöyle anlatmıştır: “Ma'rûf'u rüyamda gördüm, sanki o arşın altındaydı. Allahu Teâla meleklere ‘bu kimdir?’ diye sordu. Melekler; ‘Ey Rabbimiz! Sen en iyisini bilirsin’ dediler; o zaman Allahu Teâla ‘Bu ma'rûf'u Kerhî'dir. Benim muhabbetimle sarhoş olup kendinden geçmiştir, o ancak bana kavuşunca ayılır’” buyurdu.⁷⁷

1.4.2.2. Zünnûn el-Mısırî

Sudan'da siyah bir kabileye mensup bir kişi olan Zünnûn, İmam Malik'in hem talebesi, hem de onun mezhebinden idi⁷⁸. İlimde, takvada ve edepte zamanında yaşayan insanlardan çok daha üstün bir özelliğe sahip olduğu, ancak hayatta iken insanlar tarafından maneviyatının yüceliği bilinmeyen bir Hak ehli olduğu kaynaklarda yazılıdır. Hatta insanlar onu, zamanın halifesine şikâyet etmiş, halife onu huzuruna aldığı anda ise ondan çok etkilenerek hediyelerle onu Mısır'a geri göndermiştir.⁷⁹

O, Allah ile kul arasındaki perdenin nefis idaresi olduğunu dile getirmiştir. Her daim arayış içerisinde olduğunu şu sözleriyle bize anlatır: “*Hakk'ın hastası bellidir, O'nu görmüş olan kimsenin canı çıldırır. Nerede rahat bulsa rahata düşman olur*”. Hakk'ı arayan kişinin, O'nun yanında olduğunu, kendisine yaklaştığını, bu yolu aramayan ve bilmeyenlerin ise “insanların aşağılık olanları” arasında olduğunu söylemiştir. O, marifet arayışı içerisinde olmuş, Allah'ı isim ve sıfatlarıyla tanıma

⁷⁵ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcub*, 179.

⁷⁶ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcub*, 179.

⁷⁷ Ebü'l-Kasım Zeynü'lislam Abdülkerîm b. Hevazîn b. Abdilmelik b. Kuşeyrî Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013), 72.

⁷⁸ Küçük, *age*, bkz, 249.

⁷⁹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 67.

yoluna girmiştir. Allah'ı sıfatlar dışında tanımanın mümkün olmadığını hatta bunun cehalet olduğunu dile getirmiştir.⁸⁰

Yine O'nun şöyle dediğini rivayet ederler: “ *Hakikat ehli ariflerin sözleri şu dört konudur; Allah'a muhabbet, dünyadan uzaklaşma ve nefret, Kur'an ve Sünnet ile amel ve hayattaki güzelliğin yerine ölümün gelmesinden korkmak* ”.⁸¹ Allah'a huşû duymanın öneminden bahsederek arif kişinin her an huşû hissetmesi gerektiğini ve bundan dolayı da Allah'a daha yakın olacağını ifade etmiştir. Nitekim Hakk'a yakın kişinin kalbi, Allah'ın azamet ve celali ile kaplanmıştır. Bu yüzden kendisini Hak'tan uzak görmemektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi o hayatta iken onun ruhunun yüceliğini, maneviyatının büyüklüğünü kimse fark edememiş idi. Tâ ki vefat edene kadar. Vefat ettiği gece, yetmiş kişinin rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğünü ve şöyle dediğini söylemişlerdir; “ *Hak dostu Zünnûn gelmek üzere, onu karşılamaya geldim* ”. Yine vefat ettiği an alnında şu sözün yazılı olduğunu aktarmışlardır; “ *Bu Allah'ın sevgilisidir. Allah sevgisinden öldü, Hak sevgisinin katlettiği zâttır* ”. Cenaze taşındığı esnada kuşların toplanıp üzerine gölge yaptıkları ve halkın da bunu görüp ona eziyet ve haksızlık yaptıklarından dolayı pişmanlık duydukları yine kaynaklarda belirtilmiştir.⁸²

1.4.2.3. Bâyezid el-Bistâmî

Hucvirî, eserinde on imamdan biri olduğunu ifade eder. “Herkesten daha büyük bir şana sahip olan büyük bir şeyh” der. Cüneydi Bağdâdî ise onun hakkında; “Bayezid'in biz sûfiler içindeki yeri, melekler içindeki Cebrail'in mevkiî gibidir”⁸³ der.

O otuz sene boyunca nefsi ile mücadelede bulunmuştur. Geldiği makamı nasıl elde ettiğini soranlara; “ Aç bir karın ve arınmış bir bedenle” diye cevap vermiştir. O hayatında öğrendiği ilmi uygulamaktan daha zor bir şey bulunmadığını dile getirmiştir. Bâyezid, -şatahat-larıyla ön plana çıkmış bir sûfidir. Yani; “Kendimi tesbih ederim, şa'nım ne kadar yücedir ve şu cübbemin içinde Allah'tan başkası yoktur” gibi sözler onundur. Bu sözlerinden ötürü kimi âlimler ona mülhid damgasını vurmuş olsalar dahi

⁸⁰ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 250.

⁸¹ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 67.

⁸² Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, Hakikat Bilgisi, 167.

⁸³ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb*, Hakikat Bilgisi, 172.

hucvirî onun hakkında, ilmi sevdiğini ve şeriata karşı hürmetini koruduğunu ifade etmiştir.⁸⁴

İlme ve edebe çok riayet ettiğini şu yaşadığı olaydan anlayabiliriz; Bir gün kendisini veli olarak tanıtan bir kişinin yanına gitmeye karar verir. Adam evinden çıktıktan sonra zemini toprak ile kaplı bir mescide kibleye doğru tükürdüğünü görür ve bunu görünce hemen geri döner ve şöyle söyler; ‘‘Bu adam Hz. Peygamber’in öğrettiği edeplerden birinde bile kendisine güvenilmezken, manevi hallerde nasıl güvenilir?’’ demiştir. Yine rivayetlerde onun hakkında vefat etmeden tüm Kur’an’ı ezberlediği söylenir.⁸⁵

Yine o şöyle demiştir: ‘‘Bir adamın keramet olarak havada bağdaş kurup oturduğunu görseniz (suda yürüdüğünü, ateşi yuttuğunu) görseniz onun bu haline aldanmayın. Kendisinin Allah’ın emir ve yasaklarına nasıl uyduğunu, ilahî sınırları ne şekilde koruduğunu ve dinin gereklerini nasıl yerine getirdiğini görmeden bu tür hâllere itibar etmeyin’’⁸⁶ demiştir.

1.4.2.4. Cüneyd-i Bağdâdî

Yine bu dönemin önemli zahid sûfilerinden olan Cüneyd-i Bağdâdî, sûfilerin imamı ve efendisi olup ‘‘seyyü’t-tâife’’ ünvanıyla anılmıştır. Bağdat’ta doğmuş ve orada yetişmiş, aslen Nihâvend’lidir.⁸⁷ Yaşadığı devirde bütün sûfilerin kendisine saygı duyduğu ve onunla geçirdikleri birkaç saati dahi büyük bir kazanç olarak gördükleri bir âlim idi. Gerek sûfiler, gerekse sûfi olmayanlar birçok konuda onun görüşüne başvurmuşlardır.⁸⁸

Henüz yirmi yaşında iken fetva vermeye başlayan Cüneyd-i Bağdâdî, kemâle erdiği ilmi ile alakalı şöyle bir olay başından geçmiştir: Şeyhi Serî Sakatî hayatta iken müridleri Cüneyd’den söz söylemesini ister, Cüneyd onlara şöyle cevap verir; ‘‘Şeyhim yerinde bulunduğu sürece ben konuşmam’’ diye cevaplar. Sonra uykuya dalar ve rüyasında Hz. Peygamber’i görür. Hz. Peygamber, ona; ‘‘Ey Cüneyd! Halka söz söyle, zira senin sözün halkın kalplerinin rahatlık ve ferahlık bulmalarına sebeptir. Allah

⁸⁴ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 236.

⁸⁵ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 89.

⁸⁶ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 90.

⁸⁷ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 111.

⁸⁸ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 229.

Teâlâ senin sözünü âlemin necata ermesi için sebep kılmıştır”der. Uyanınca kendi derecesinin şeyhini geçtiği hissine bir an kapılır, çünkü bana Hz. Peygamber’den davet geldi diye tasavvur eder. Sonra sabah olunca şeyhi, bir müridi ile ona şu haberi gönderir: ‘*Müridlerin ricaları ile onlara söz söylemedin, nasihat etmedin. Bu konudaki Bağdat şeyhlerinin şefaatinin ve aracılığını da geri çevirdin. Şimdi emir Hz. Peygamber’den geldi, o fermana riayet et*’ demiştir. Bundan sonra şeyhin yanına gidip kendisinden af dileyen Cüneyd-i Bağdâdî’nin kalbindeki o düşünce de böylelikle yok olmuştur.⁸⁹

Yine kaynaklarda onunla ilgili şöyle bir rivayet vardır: Mârifetten bahseden bir adam şu sözleri söyler; ‘*Allah Teâlâ’nın mârifetini elde edenler, iyilik ve Allah’a yaklaşma türü amelleri terk edecekleri bir makama ulaşıyorlar*” der. Cüneyd-i Bağdâdî, bu söze karşılık şunu söyler; ‘*Bu bir grubun sözüdür. Bu söz bana göre son derece tehlikelidir. Hırsızlık ve zina yapanın hali, bunu söyleyenden daha iyidir. Gerçekten Allah’ı tanıyan arifler, amellerini yüce Allah’tan almışlar ve o ameller içinde hayatlarını tamamlayıp yine O’na dönmüşlerdir. Eğer benim bin sene ömrüm olsa, hayırlı amellerimden zerre kadar azaltmam, ancak bir özrüm olursa başka!*” demiştir. Onun izlediği yol tamamen Kur’an ve sünnettir. O her gün dükkânına gider, perdeyi kapatıp dört yüz rekât namaz kılıp öyle evine dönen mutasavvıf bir âlimdir⁹⁰ diye kaynaklarda yazılmıştır.

4.3.Tarikatlar Dönemi

Tasavvufun bir hâl ilmi olması hasebiyle ve bu ilmin ancak bir mürşit etrafında toplanılarak öğrenilmesi mümkün olduğundan tasavvuf, bu dönemde tarikat şekline bürünmüştür. Hicrî VI. Asırdan sonra büyük tarikatlar ortaya çıkmış ve günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Bu devir, bireylerin görüşlerinin değil, tarikatların görüşlerinin ön plana çıktığı, her tarikatın kendine göre tevbe ve zikrin olduğu ve daha önce pek yapılmayan çile, rabita, semâ gibi törenlerin yapıldığı bir dönemdir.⁹¹

Tarikatlar, seyr ü süluk usullerine göre, ruhânî tarikatlar, nefsanî tarikatlar ve suttâr tarikatlar olmak üzere üç başlık altında toplanmaktadır. Ruhânî tarikatlar, nafîle ibadetler, zikir, rabita gibi ruhu besleyen pratiklerle Allah’a yolculuğu tamamlamaya

⁸⁹ Hücvârî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 194.

⁹⁰ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 113.

⁹¹ Küçük, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*, 313.

çalışır. Nefsâni tarikatlar, ibadetlere ek olarak riyazet ve mücâhedeyi eklerler. Üçüncü yol olan şüttâr tarikatlar, Allah aşkını taşıyanların yoldur. Bu yollar için Necmeddin-i Kübrâ şöyle ifade etmiştir: farz ibadetler dışında nafîle ibadetler, hayırlı işler yanında güzel huylara bürünerek Allah'a ulaşmayı hedef edinmiş tasavvufî eğitim metodunu uygulamaya "tarik-i ahyâr/hayırlıların yolu" kabul edilir. Daha sonra, Allah'a ermek için az yemek, az uyumak, az konuşmak ve uzlet şeklindeki riyazet ve mücâhedeyi yol olarak seçmiş olan "tarik-i ebrar/iyilerin yolu"dur. Son tabakada ise; aşk ve vecd ile Allah'a ermeyi amaç edinmiş bir yol olan "tarik-i şüttâr"⁹² diye tarif etmiştir. Bu sonuncu yol Allah'a varmanın en kısa ama en zor yoludur. Bu üç yolu sayan sûfiler, diğer iki yoldan tarik-i ebrâr ile Allah'ı bulanların sayısı az; tarik-i ahyâr ile bulanların sayısı ise "azdan az" olduğunu vurgulamadan da geçmeyerek, aşık değillerse yaptıkları tek şeyin, nefislerini kötü ve boş işlerle uğraşmaktan alıkoymak olduğunu ifade ederler.

Bu dönemin adeta bir dönüm noktasını teşkil eden XI. asrın başında yaşamış olan Gazzalî'dir. Gazzalî'nin geliştirip sistematize ettiği ehli sünnet tasavvufu, Gazzalî'den sonra kurumsallaşmıştır. Bu açıdan bakıldığında sonraki asırlar, tasavvufun tarikat şeklinde müesseseleştiği çağlar olarak anılır. Daha sonra tasavvufî tefekkürün en önemli isimleri, İbn Arabî, İbn Farîd, İbn Seb'in bu asırlarda yetişmiş büyük mutasavvıflardır.⁹³

Yine İslam dünyasının her tarafına yayılan Abdülkadir Geylânî'nin tarikatı bu dönemde kurulmuştur. Daha sonra Anadolu ve Balkanlar'a kadar uzanan bir çizgide tesir gösteren Ahmed Yesevî tarikatı, Nakşibendilik tarikatının temel taşını oluşturan Abdülhâlik Gücdüvânî, Maveraünnehir ve buhara bölgesinde hizmet etmiş mutasavvıftır. XII. Ve XIII. asır, sonraki dönemlerde etkisini devam ettirecek Kübreviyye, Sühreverdiyye, Ekberiyeye, Bedeviyye ve Mevleviyye gibi tarikatlerin kurulup geliştiği yıllardır⁹⁴.

---

⁹² Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, 318.

⁹³ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 126.

⁹⁴ Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 128.

İKİNCİ BÖLÜM

SÛFİLERİN BAKIŞI İLE İBADETLERİN RUHU

1. İbadetlerin Tanımı ve Önemi

Çeşitli dinlerin kendilerine ait bir takım ibadet şekilleri mevcuttur. İbadetler, insanın inandığı dinin ritüellerinin bir yansımasıdır. İslam dininde ibadeti tanımlayacak olursak ibadet; Hakk'a kulluk, Hakk'ı yüceltme-tazim etme ve Allah (cc)'ın emirlerine itaat etme⁹⁵ şeklinde tanımlanabilir. Bir başka tanım olarak; "Kişinin nefsinin istekleri hilafına, Rabbini tazim için yapmış olduğu davranışlara ibadet denir."⁹⁶

İslam'da ibadetin iki anlamı vardır. Genel ve özel olmak üzere. Genel anlamı kişinin Allah'a karşı duyduğu saygı ve sevgiden kaynaklanan, O'nun rızasına uygun yapılan davranışlar diye tarif edilir. Böylece sadece dini olan davranışlar dışında insanın Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yaptığı her fiil ve hareketler de ibadet kapsamına girmektedir. Bu nedenle insanlığın yararına olan davranışlar kişiye manevi bir ruh kazandırır. Özel anlamda ibadeti tanımlayacak olursak, Allah ve Rasûlü tarafından emredilen saygı ve boyun eğmeyi içeren belirli davranışlardır⁹⁷. Genelde ikinci anlam tercih edilir.

İslami literatürde, ibadet bu manalarda kullanılırken kişinin hayatını kulluk bilinci içerisinde geçirmesi anlamında "ubûdiyet" ve "ubûdet" gibi terimlere de yer verilmiştir. Bir tanıma göre ubûdiyet; "kulun Allah'ın yaptıklarından memnun olması", ibadet ise; "O'nun razı olacağı işleri yapmasıdır"⁹⁸. Bu tanıma göre ibadette belirli davranışlar öne çıkarılırken, ubûdiyette ise ahlâk ve maneviyat ağırlık gösterir. Zira ahlak ve maneviyattan yoksun yapılan ibadetlerin de bir değeri olmaz. Nitekim ibadetin bütün tanımlarında "taat, hudû ve zül" kelimeleri kullanılmaktadır. Mesela Fahreddin er-Razi ibadeti, "saygının en ileri derecesi" diye tanımlar. İbn Kayyim el-

⁹⁵ İsmail Karagöz - Halil Altuntaş, *Namaz İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 18.

⁹⁶ Seyyid Şerif Cûrcani, *Kitabut-Ta'rifat* (Beyrut: Darû'l-fikr, 1998), 97.

⁹⁷ Ferhat Koca, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/240-247.

⁹⁸ Mustafa Sinanoğlu, "İbadet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/233-235.

Cevziyye ise ibadeti, sevgi, saygı ve itaat unsurlarını içerdiğini, bu özellikleri taşınamaması haricinde yapılan davranışların ibadet sayılamayacağını ifade eder. Tasavvufi kaynaklarda Ragıp el-İsfehani ibadeti; ‘‘ Alçak gönüllüğün en ileri derecesi’’ diye tanımlarken, ubûdiyeti; ‘‘ Alçak gönüllüğün dışa vurulması’’ diye tanımlayarak ubûdiyeti ibadetten daha önemli kabul görmektedir.⁹⁹

Sûfiler daha çok ibadetlerin bâtını özellikleri, ruhu ve özü üzerinde dururlar. Kalbin temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan tüm hasletlerin, sevgi, saygı, takva, huşû gibi Allah’a yakınlaşmaya sebep olan her türlü davranışı ibadet olarak değerlendirirler.

Kur’an’ı Kerim’de ibadetler, şekil ve biçime yönelik olmayıp büyük ölçüde ibadetin mahiyetine, kime yapılacağına ve nasıl yapılacağına yöneliktir. Hz. Peygamber söz ve fiilleriyle ayrıntılı bir biçimde bunu göstermiştir.

İbadetin amacı üzerinde düşünüldüğünde onu tek bir gaye içerisine hapsedmek doğru değildir. Bu hem ibadetin mahiyeti hem de onu yerine getirenlerin eşit olmamaları açısından uygun olmamaktadır. Çünkü kimi insan için ibadetin amacı imtihan iken, kimi insana için ise nefsin terbiye edilmesi ve yüksek mertebelere erişmesi olabilmektedir. Belki de daha geniş değerlendirildiğinde kimi insan için ise kalbin manevi yükselişi, ruhun hazzı olması ya da Allah’ta vuslatın yakalanması olarak tanımlanabilir. Nitekim Hz. Peygamber’in ‘‘benim mutluluğum namazdadır’’ sözü, namaz ibadetinin önemini yanı sıra Hz. Peygamber’in namaza atfettiği önemi de gösterir. Çünkü ibadetin hazzını en üst seviyede yaşayan Hz. Peygamber için namaz, yüce yaratıcı ile bir buluşma ve O’nun huzurunda bir münâcât haline dönüşmektedir.¹⁰⁰

1.1. İbadetlerin Ruhı

Eşrefî Mahlûkat olarak dünyaya gelen insanoğlu, yaratıldığı andan itibaren başıboş¹⁰¹ bırakılmış değildir. İbadet duygusu fitratına ve ruhuna yerleştirilmiş gerek dini inancı olan gerekse olmayan her insan bir şeylere inanma duygusunu ve ibadet etme ihtiyacını hissetmiştir. Bu gerçeği Mevdûdî (ö:1399/1979) şu şekilde dile getirmektedir: ‘‘Şu kesin olarak bilinmelidir ki, ibadet düşüncesi insanlar tarafından

⁹⁹ Sinanoğlu, ‘‘İbadet’’ 233-235.

¹⁰⁰ DİB, *İlmihal*, Ankara: DİB Yayınları,2006, 218.

¹⁰¹ Kıyame,75/36.

belirlenmemiştir. Fıtrattan gelen bir duygudur o. Bu tanı, zamanın, mekânın ve toplumların değişmesine rağmen ibadet düşüncesinin bir türlü değişmemesi, hep aynı kalması, bunun doğru olduğunun ispatıdır. Bu aynen, insanın fıtrati gereği yeme-içme gibi ihtiyaçlarını gidermek için sarf ettiği çabasına benzer. Bu şekilde insanlar ibadet etme ihtiyacını çeşitli şekillerde gidermişlerdir ve gidermektedirler. İsmi ibadet olmasa, şekilleri farklı bile olsa bu değişmez bir hakikattir”¹⁰².

İnsanlar bu ibadet ihtiyacını gidermek için farklı yollar aramışlardır. Kimi insanlar Allah’ın indirdiği Hak din ile doğru yolu bulurken, kimi insanlarda dinlere karşı çıkarak güneşe, aya, ateşe vs. ibadet ederek bu ihtiyacını karşılamaya çalışmışlardır. Oysa insan ancak kendisini yaratan Rabbe iman ve itaat ile içindeki bu arayışı nihâi mutluluğa dönüştürebilecektir. Şimdi biz bu konuda ibadetlerin ruhuna derken aslında ibadetlerin insan ruhuna kattığı anlamı değerlendirmeye çalışacağız.

İbadetler, şekilden öte bir mana ve ruh içerir. Ruhsuz yapılan ibadetlerin insana hiçbir faydası ve tesiri de olamaz. Nitekim Mevlâna eserinde ibadetlerin şekil ve manâ bütünlüğünü şöyle dile getirir:

‘Emîr Pervâne bana dedi ki: Temel olan ibadettir. Dedim ki: İbâdet ehlini, ibadet dileyeni göster de ben de onlara ibadet nedir, göstereyim... Mademki ibadet etmiyorsun, ne bilirsin sen, ibadet nedir? İbadet, ibadetle öğrenilebilir; bilgi bilgiyle anlaşılabilir. Şekil, şekille öğrenilir; anlam, anlamla. Biz yolda olmuşuz, ibadete koyulmuşuz, ne çıkar; kim görebilir bizi? Yolcu yok, yol, ıpıssız. Zaten bu ibadet, namaz, oruç değil ki. Bunlar, ibadetin şekilleri; asıl ibadet, özdeki anlam. Âdem'in zamanında ta Muhammed'in zamanına dek namaz, oruç bu şekilde değildi, fakat ibadet gene de vardı. Şu halde bu, ibadetin şeklidir, ibadetse insandaki anlamdır. Hangi ilaç tesir etti dersin ya; orda tesir edişin şekli yoktur, ancak anlamdır orda bulunan. Bu adam, filân şehirde vergi memurudur derler fakat memurluğun şeklini göremezler ki... Onunla ilgili işler yüzünden ona vergi memuru derler. Şu halde ibadet de halkın anladığından başkadır. Onlar, ibadet, şu görünen şekildir sanırlar. İkiyüzlü, içi dışına uymaz biri, o ibadeti yerine getirse kendisine hiçbir faydası yoktur; çünkü onda gerçeklik ve inanç anlamı yoktur ki. Her şeyin temeli sözdür söz. Senin sözden haberin

¹⁰² Seyyid Ebu'l-A'lâ Mevdûdi, *İslami Kavramlar*, çev. Süleyman Akyüz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 10-11; Metin Bozkır, *İbadetlerin Ruhsal Boyutu* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 23.

yoktur da ondan hor görüyorsun onu. Söz, ibadet ağacının meyvesidir; çünkü ibadet de sözden doğar. Ulu Tanrı, evreni sözle yarattı; "Ol, der, olur" dedi. İnanç gönüldedir, sözle söylemezsen fayda etmez. Namaz bir iştir; fakat Kur'ân okumazsan doğru olmaz. Sözün değeri yoktur dediğin zaman bile bu değersizliği gene sözle söylüyorsun; nasıl olur da değeri olmaz sözün? Sözün değeri yoktur sözünü duyuyoruz ya senden; bunu da sözle söylüyorsun''¹⁰³.

Mevlâna'nın da ifade ettiği gibi ibadetlerin şekil ve öz olarak bir bütün olması gerekmektedir. Bu yüzden de insanın zihnen ve bedenen, zahiren ve bâtinlen yapacağı itaatte niyet şarttır. Niyet ise kişinin yapacağı fiillerde kastettiği şeyin sadece Allah'a yaklaşmak olmasıdır. Bunu da hem sözü ile hem bedeni ile hem de kalbi ile yapması gerekmektedir ki işte o zaman ibadetin gerçek ruhu yakalanmış olunsun.

İbadetlerin anlam bulması açısından niyetin önemi büyüktür. Çünkü amelin başlangıcı olduğundan, bütün amellerde sağlıklı ve samimi bir niyet gereklidir. Çünkü başlangıç nasıl olursa sonuç da o şekilde olur. Bu yüzden ihlaslı yapılan her niyet, nefsin arzularından arındırılmış, heva ve hevesten temizlendirilmiş bir niyet ile yapılandır.¹⁰⁴

İbadetlere değer katan bir başka özellik de ihlâs'tır. İhlâs ile niyet ayrılmaz bir bütün gibidir. Her ikisinde de Allah rızası için amel etme arzusu vardır. Nitekim "Dikkat ediniz! Din sadece Allah içindir"¹⁰⁵ Ayetinde hem niyet, hem de ihlâsın gerekliliğine vurgu yapılmış, amelin her türlü gösteriş ve kibirden uzaklaşılması gerektiği belirtilmiştir.

Yine tasavvuf kaynaklarında ibadetlerde özü yakalamanın bir yolundan daha bahsedilir ki o da "Tevbe"dir. Tevbe, ibadete muvaffak olmanın yoludur. Tevbe olmadığında günahların kötülüğü kişiyi ilahî inayetten mahrum bırakır¹⁰⁶ der Gazalî. Onun ardından da başarısızlık gelir. Günahlarla örtülmüş olan bir beden Allah yolunda

---

¹⁰³ Celâledîn'i Rûmî Mevlânâ, *Fîhi Mâ-Fîh ve Mecâlis-i Seba'dan Seçmeler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 117-119. Ali Akpınar, Mevlâna'nın İbadet Anlayışı, Uluslararası Mevlâna ve Mevlevilik Sempozyum Bildirisi, (Ekim 2007), 8.

¹⁰⁴ İdris Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 71; Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 279.

¹⁰⁵ Zümer, 39/3.

¹⁰⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî Gazzalî, *Minhâcû'l-Âbidîn*, çev. Ali Kaya (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013), 53.

yürüyemez, kullukta mesafe alamaz. Günahların ağırlığı, ibadetlere karşı arzu ve istekli olmaya engel olur. Günahlarda ısrar, hiç şüphesiz kalpleri karartır ve sonunda kalp öyle bir hâl alır ki kaskatı ve kapkara kesilir.¹⁰⁷ Böyle olan bir kalp ile yapılan ibadetin hazzı ne derece olur düşündürücüdür. Bu yüzden tevbe, ibadete anlam kazandırmada vazgeçilemeyecek bir unsurdur.

Nefsi hevâdan alıkoymak, ibadetlerde sebat etmek, başa gelen kaza ve belalara tahammül göstermek vs. daha birçok anlam içeren sabır terimi, tasavvufî yönden şöyle değerlendirilmiştir. Sûfiler; kulun ibadetten elde ettiği kazancının miktarı, gösterdiği sabır nispetinde olduğunu ifade eder. Kaza ve belalara sabretmek, günaha girmekten kaçınmaya sabretmek, ta'at ve ibadette devamlı olmaya sabretmektir. Bu da yine ibadetin ruhunda önemli bir yer işgal eder. Sabır ile birlikte kullanılan bir amel daha vardır ki o da şükürdür. Şükür nimeti verene yapılır. İbadet edebilme yetkisini de yine insana Allah verir, bu yüzden şükür de ibadetin bir devamı olarak değerlendirilmiştir.

İbn Arabî, nefis ile ilgili yapılan ameller gibi beden ile yapılan amellerin de insanı bazı menzillere götürdüğünü söyler. Nefiste yapılan riyazet ve mücahedenin kazanılan bir sonucu olduğu gibi, bedenen yapılan her bir amelin de bir hali ve makamı olduğunu ifade eder. Varılan hâl ve makama dair Hz. Peygamber'in şu hadisini zikreder: ‘*Namaz nurdur, sadaka burhandır, sabır (oruç ve hac) aydınlıktır. Kur'an senin lehinde veya aleyhinde delildir. Sabahlayan herkes ya nefisini satın alır; ya onu azad eder ya da onu köleleştirir.*’¹⁰⁸

Bu hadisin inceliklerini detaylı olarak açıklayan İbn Arabî, namazın nur oluşunu açıkça ifade edilmiştir. Sadaka burhan, sabırdan kastın ise oruç ve hac ibadetleri olduğunu dile getirir. Oruç ibadetinde dayanılması zor açlık ve susuzluk vaki olurken, hac ibadetinin de birçok zorluğu olduğundan bu iki ibadeti sabır olarak değerlendirmiştir¹⁰⁹. Burada İbn Arabî'nin farz ibadetlerle özdeşleştirdiği bu sıfatları sadece farzlara ait görmez. Zira zikredilen her farz ibadetin nafileleri de o farzların cinsindedir.

‘*Allah'ın kullarına farz kıldığı hiçbir ibadet yoktur ki ilahî bir isim ya da ilahî bir hakikat ile irtibatlı olmasın.*’ Diyen İbn Arabî, bütün ibadetlerin mutlaka Allah'ın bir

¹⁰⁷ Gazzalî, age, 53.

¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/387.

¹⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/388.

esma'sıyla vasıflandığını ve her birinin birçok hikmetleri olduğunu dile getirmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi namazın nur oluşu, Allah'ın esmasından olduğu ve kulu bütün karanlıklardan uzaklaştırdığı manasını ifade eder. Bu yalnızca zahiren değil, bâtinin olarak da insanın maneviyatını aydınlatır.

İbadetlerin genel olarak maneviyatından bahsettikten sonra şimdi ise ayrıntılı bir şekilde temizlikten başlayarak namaz, oruç, zekât ve hac konularını hem şekli açıdan hem de ruhî açıdan değerlendirmeye çalışacağız.

2. Temizlik

2.1. Bedeni Temizlik Abdest

Farsça ‘‘ab’’ (su) ve ‘‘dest’’ (el) kelimelerinden oluşan ‘‘el suyu’’ anlamına gelen abdest, belirli ibadetlerin ilk şartı olan ve kendisi de ibadet olan hükmî bir temizliktir. Arapça karşılığı ‘‘güzellik, parlaklık’’ anlamına gelen ‘‘vudû’’ kelimesidir. Fıkıhta abdest, ‘‘belli uzuvları usulüne uygun olarak yıkamak ve bazılarını da eldeki ıslaklıkla mesh etmek’’ şeklinde tanımlanmıştır.¹¹⁰

Fıkıhta abdeste ‘‘tahâret’i-suğrâ’’ küçük temizlik, gusüle de ‘‘tahâret’i kübrâ’’ büyük temizlik denir. Abdest almayı gerektiren hallere ‘‘hades-i asğar’’ küçük kirlilik, gusül abdesti almayı gerektiren hallere de ‘‘hades-i ekber’’ büyük kirlilik denir. Kur’an’ı Kerim’de abdest ile ilgili; ‘‘Ey İman edenler! Namaza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar kollarınızı yıkayın, başınızı mesh edin ve topuklara kadar ayağınızı yıkayın. Eğer su bulamazsanız temiz toprakla teyemmüm edin’’.¹¹¹ buyrulmuştur. Bu ayet ile abdest farz kılınmıştır. Hz. Peygamber bu ayet nazil olunca fiili olarak abdestin nasıl alınacağını göstermiş ve abdestsiz olarak kılınacak hiçbir namazın Allah katında kabul olunmayacağını ifade etmiştir.¹¹²

Abdest başlı başına amaç olan bir ibadet değil, belli ibadetleri yapmayı mubah kılan ve kulun bu ibadetlere ruhen ve manen hazırlanmasına yardımcı olan bir ibadettir. Hz. Peygamber’in abdestsiz hiçbir şey yapmadığı hatta konuşmadığı dahi rivayet

¹¹⁰ DİB, *İlmihal*,195.

¹¹¹ Maide,5/6.

¹¹² DİB, *İlmihal*,195

edilir.¹¹³ Bazı fiiller ve ibadetler için abdest gerekli görülmemiş olsa da taşıdığı anlam ve faydalar itibari ile tavsiye edilmiştir.

Üstte de ifade edildiği gibi abdest, bir temizlik vasıtası ve bir arınma vesilesinin yanında birçok tıbbi faydalar da taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamber'in abdestin imanın yarısı olduğunu, abdest alırken yıkanan uzuvlardan günahların döküldüğünü, kıyamet gününde Müslümanların abdestin eserleriyle yüzlerinin parıl parıl parılayacağını ve bu şekliyle Hz. Peygamber'in onları tanıyacağını bildiren hadisler ve daha birçok faydasının olduğunu bildiren hadisler, abdestin önemini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte sağlık açısından da insan vücuduna birçok faydası bulunmaktadır. Bunları şöyle açıklayabiliriz:

“Vücut doku ve hücrelerinin iyi beslenebilmesi için kan dolaşımını sağlayan damarların tabii esnekliklerinin korunmasında ve damar sertlikleri ile tıkanmalarının önlenmesinde abdestin rolü büyüktür. Vücutla farklı ısıdaki suyun deriye temas etmesiyle damarlar açılıp kapanarak esneklik kazanır. Damarlarda daralma ve tıkanmaya yol açan vücut dokularındaki birikmiş artık maddelerin daha çok el, ayak ve yüz bölgelerinde bulunduğu göz önüne alınırsa, abdest alırken, yıkanmak üzere bu organların seçilmesindeki hikmet daha iyi anlaşılır. Ağız, burun ve boynun iki yanının su ile teması da özellikle beyinde kan dolaşımının güçlenmesi bakımından çok faydalıdır. Bunun gibi vücudun temel korunma sistemi olan lenf dolaşımını sağlayan ve vücuda giren mikroplara karşı koyarak onlarla savaşan beyaz kan hücrelerini (lenfosit), dokuların en ücra köşelerine ulaştıran lenf damarlarının düzenli çalışmasında da abdestin büyük tesiri vardır. Abdestte el ve ayakların yıkanması, vücut merkezine uzak bölgelerdeki lenf damarlarının dolaşım hızını artırdığı gibi, lenf sisteminin en önemli bölgeleri olan yüz, boğaz ve burnun yıkanması da bu sisteme önemli bir masaj ve güç kaynağı olur. Diğer taraftan, insan vücudunda bütün hücrelerin çevresinde belli bir oranda bulunan ve vücut bütününde normal durumda hissedilmeyecek derecede denge arz eden statik bir elektrik vardır. Havada oluşan elektriklenme, özellikle zamanımızda yaygın olarak kullanılan plastikten yapılmış giyim eşyaları, taşıt araçları vb. şeyler vücudun dış yüzünde aşırı elektron artışına sebep olur. Bu durum, sinir sistemi üzerinde ciddi rahatsızlıklar doğuracağı gibi deri altındaki minik kasların yorulması ve

---

¹¹³Abdulkadir Şener, “Abdest”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/68-70.

esnekliklerini kaybetmesi sebebiyle yüzde ve diğer yerlerde kırışıklıklar ve sarkmalara da yol açar. Vücuttaki statik elektriğin fazlasını atmanın yollarından biri de su ile yıkanmak veya toprağa temas etmektir. Bu ise abdest ile teyemmümün vücudun elektrostatik dengesini korumadaki rol ve önemine işaret bakımından yeterlidir.'¹¹⁴

Bir temizlik ve arınma olarak abdestin manevi ve bedeni faydalarını saydıktan sonra şimdi de abdestin bâtinî anlamını sûfilerin değerlendirmeleriyle açıklamaya çalışacağız.

2.2. . Ruhânî Temizlik Kalp

Temizlik iki çeşittir: Biri (zahirdeki) bedeni temizlik, diğeri (bâtındaki) kalp temizliğidir. Bedendeki temizlik olmadan namaz sahih olmadığı gibi, kalpteki taharet olmadan da marifet sahih olmaz. Beden temizliği için temiz su gereklidir. Karışık, kirli ve kullanılmış su ile temizlik caiz olmaz. Kalp temizliği için de halis ve saf bir tevhid lazımdır. Karışık ve dağınık bir itikat ile bu temizlik yapılamaz. Sûfiler özellikle sürekli olarak zahirde temizlik, bâtında tevhid üzere bulunurlar ve şu kaynakları delil olarak gösterirler; Hz. Peygamber; *“Daima abdestli ol ki; iki muhafız (melek) seni sevsin”*. Kur'an'ı Kerim'de Allah ise; *“Muhakkak Allah tevbe edenleri sever, temizliğe ihtimam gösterenleri sever”*¹¹⁵ buyurmuştur. Özetlemek gerekirse, zahirdeki temizliğe devam eden kimseleri melekler sever. Bâtında tevhid üzere bulunanları da Allah sever.¹¹⁶

Her türlü iyi ve kötü işler organlarla yapılır. El işler, yapar, yıkar ve yazar; ağız yer içer, iyi-kötü sözler söyler, konuşur; burun koklar, gözler görür, kollar saldırır ve yakalar; kulaklar işitir ve dinler; ayaklar ise sahiplerini pek çok yere götürür. Bütün bu organlar bazen günah ve yasak sınırını aşabilir. Kişi, abdest sırasında içinden okuyacağı dualarla, söz konusu edilen olumsuz hareketlerin etkisinden kurtulmaya çalışabilir. Abdest almak isteyen kimsenin, önce niyet etmekle, bu temizliğe rûhî-manevî olarak hazırlanması; daha sonra da, abdestini titizlik içerisinde alması gerekir. Zira abdest, ruhun arınmasının simgesidir. Simgesi olduğu şeyin önemi, ona da önem verilmesini gerektirir.¹¹⁷

¹¹⁴ Şener, “Abdest”, 1/68-70.

¹¹⁵ Bakara 2/222.

¹¹⁶ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 354.

¹¹⁷ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 156.

Bu açıklamalar tasavvuf erbabının ibadetlerde hassas olduğu kadar temizliğe, özel olarak taharet ve abdeste çok ihtimam göstermiş olduklarını bize açık bir şekilde gösterir. Onlar Allah'ın ve Hz. Peygamber'in emrettiği her amelde muhakkak bir zahiri yönünü ve bir de bîatını yönünü araştırmış ve hayatlarına uygulamaya koymuşlardır. Onların bu yönü ömürlerinde Allah'a itaat konusunda ne kadar hassas olduklarını bizlere göstermiştir. Mesela bir örnek verecek olursak, Süfyan Sevrî, dünyadan göç etme halindeki hastalığı sırasında bir namaz için altmış defa taharet yapmış ve '*Bütün bunlar, emr-i Hakk geldiği zaman temiz olmam içindir*' demiştir. Başka bir rivayet; Şiblî bir gün camiye gitmek için taharet yapmış ama hafiften bir sesin:' Zahirini yıkadın, fakat kalp safası nerede'', dediğini işitmişti. Şiblî diyor ki; '*Derhal geri döndüm, bütün mülkümü ve mirasımı bağışladım. Bir sene boyunca namazın kılınmasını caiz kılan şu elbise miktarından fazla bir şey giymedim. Sonra Cüneyd'e geldim. Bana dedi ki; yapmış olduğun o temizlik gayet faydalı bir taharet oldu. Allah seni daima temiz kılsın. dedi*' diye rivayet edilmiştir.¹¹⁸

Hücvirî, abdest organlarını yıkarken, zahirdeki temizliğin bîatındaki temizliğe uyması gerektiğini de ifade eder. Mesela kul, elini yıkadığı zaman kalbini de dünya sevgisinden yıkamalıdır. İstinca yapılırken, zahirdeki necasetten necata ermeyi talep etmeli, ruh ve kalp ile masıvayı sevmekten kurtuluşa ermeyi hedef edinmelidir. Ağza su konulduğu vakit şüphesiz o ağız, masıvanın zikrinden temizlenmelidir. İstinşak yapıldığında abdest alan kişinin, şehvetin kokusunu kendisine haram kılması lazımdır. Yüz yıkandığı zaman, alışık olduğu ve ünsiyet ettiği şeylerin tümünden yüz çevirmesi ve Hakk'a yönelmesi gerekir. Elini yıkadığında bütün nasip (hazlarından) tasarrufunu kesmesi gerekir. Başını mesh ettiğinde, işlerini Allah'a teslim etmesi icap eder. Ayağını yıkayınca, her iki temizliğin hâsıl olması için Allah'ı Teâla'nın emretmiş olduğu haktan gayrı bir yerde ikamete niyet etmez. Çünkü şeriatın zahiri emirlerinin hepsi bîatına raptedilmiştir. Niyetin hakikatı kalp ile, taatin hükümleri ise beden üzerinedir. Şimdi temizliğin yolu, din ve dünya afetlerinde tefekkür edip, düşünmektir. Çünkü dünya fenâ mahallidir. Uzun uzadıya mücadele yapılmadan kalp dünyadan tahliye edilemez. Mücadelenin en önemlisi zahirdeki şartlara riayet etmek ve her şekilde bunu muhafaza etmektir.¹¹⁹

¹¹⁸ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 355.

¹¹⁹ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, *Hakikat Bilgisi*, 355.

Gazalî, temizliği dört dereceye ayırmıştır. Birincisi; dışı abdestsizlikten ve pislikten temizlemek, ikincisi; organları cürüm ve günahlardan temizlemek. Üçüncüsü; kalbi yerilen huylardan ve pis duygulardan arındırmak ve dördüncüsü; içi, Allah'tan başka her şeyden temizlemektir. Bu dördüncü derece Peygamberler ve sıdıkların mertebeleridir. Her derecedeki temizlik, o mertebede yapılan amelin yarısıdır demiştir.¹²⁰

3. Namaz

3.1. Namazın Tanımı ve Önemi

Namaz ibadetini tanımlayacak olursak en başta namaz kelimesini açıklamaya çalışalım. Namaz Farsça'da; "ta'zim için eğilmek, kulluk ve ibadet" anlamlarına gelmektedir. Arapçası "salât"tır. Salât, sözlükte dua etmek bağışlanma dilemek ve yalvarmak manalarını ifade eder. Çoğulu salavât olan bu kelime, terim olarak tekbirle başlayıp selamla son bulan belirli hareket ve sözlerden oluşan bedeni bir ibadeti ifade etmektedir. Namaz ibadetindeki rükünlerin aynı zamanda sözlü ve fiili bir dua olması hasebiyle terim ve sözlük anlamları açısından birbiriyle ilişkilidir.¹²¹

Bütün semavi dinlerde de namaz ibadetinin olduğu Kur'an'da açık şekilde beyan edilmiştir. (bkz. Bakara 2/83; Âl-i İmrân 3/39; Mâide 5/12; Meryem 19/31, 55, 59.) İslam dininde de Hz. Peygamber'e vahyin gelişinden itibaren namazın farz kılındığı bilinmektedir.¹²²

Namaz her Müslüman için dini bir sorumluluktur. Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in sünnetinde namazın önemi açık bir şekilde ifade edilmiştir. Namaz ibadeti, günün belirli saatlerinde eda edilmesi gereken şekli olduğu kadar kalben ile de itina gösterilerek, yükümlülüğün verdiği bir zorunluluktan değil, isteyerek arzulu bir şekilde yerine getirilmesi gereken bir ibadettir. Namaz ibadeti, beden ile yapıldığı için hem bir oruç gibi yeme içme fiillerinden uzak durulur. Hem de bir hac gibidir. Rabbi ile baş başa

¹²⁰ Ebü Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, çev. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2012), 1/286.

¹²¹ M. Kamil Yaşaroğlu, "Namaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/350-357.

¹²² Beşir Gözübenli, "Namaz", *İslam İbadet Esasları*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 76.

olmanın şuuruna eriştiren ve insana mahşer anını hatırlatan, bir nevi miraç'ı yaşatan bir yükseliştir namaz.

İbadetlerde amaçlanan gâye, insanı hem beşeri ilişkilerde, toplumla sosyalleşmesine katkıda bulunmak hem de kendisini sonsuz nimetlerle donatan, yüce yaratıcısına karşı bir kulluk vazifesi olmasıdır. Namaz ise bu gâyeye ulaştıracak en temel bir ibadet olarak durur karşımızda. Nitekim Hz. Peygamber, namaz üzerinde çok durmuş, sahabeye sık sık tembih etmiştir. Bir hadisinde namazın göz nûru¹²³ olduğunu ifade ederek namazın önemine dikkat çekmiştir.

Namaza 'salat' denilmesinin bir sebebini Ebu Talib el-Mekki '*Allah ile kul arasında gerçekleşen bir vuslat*'¹²⁴ olarak yorumlamıştır. Bu şekilde namaz mümin kişinin Allah'ın huzuruna varması ve o süreci devam ettirmesi için Allah ile yapılan bir buluşmadır. Namaz böyle değerlendirildiğinde onun insan üzerinde bir sorumluluk değil de bir lütuf ve hikmet oluşunu anlayabiliriz.

3.2. Namazın Ruhı

Namaz yalnızca yaratılmışların en şerefli¹²⁵ olan insana emredilmiş bir ibadettir. Diğer tüm varlıkların da ibadet şekillerini kapsayan namaz, içerisinde bulunan şekil ve hareketlerden ibaret değildir. Şüphesiz ki yapılan her hareketin bir zahiri bir de bâtinî yönü vardır. İnsana düşen görev, bâtinî yönün şuuruna vararak, gafletten uzak bir şekilde namazını eda etmesidir.

Kur'an'ı Kerim'de namaz ifadesi Allah'ı anmak ve hatırlamak olarak da ifade edilmiştir. Nitekim '*Beni zikretmek için namaz kıl*'¹²⁶ ve '*Allah'ı zikretmek her şeyden daha büyük (bir iştir)*'¹²⁷ ayetlerinde namaz (salat) bu manadadır. Yalnız namaz kılmaktaki amaç Allah'ı anmak olmaz ise O'nu zikretmek için kılınan namazın da değeri pek az olur.¹²⁸ Bu nedenle kulun namazı Allah'ı hatırladığı kadarıyla değer taşır. Gaflet halinde iken kılınan namaz, şekil olarak namaz gibi görünse de hakikî manada

---

¹²³ Ali Fahri Doğan, "Tasavvuf Ehlinin Namaz Hakkındaki Görüşleri ve İki Örnek/The Opinions of Sufis about Prayer and Two Sample", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (25 Ekim 2016), 71.

¹²⁴ Hüseyin Certel, "Ebû Talip el-Mekki'de Namazın Psikolojisi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2013), 139.

¹²⁵ Tin 95/4.

¹²⁶ Taha 20/14.

¹²⁷ Ankebut 29/45.

¹²⁸ Ebu Talip el-Mekki, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2016), 3/320.

namaz ile pek alakası olmaz. Bir an dahi olsa insan, o huzur halini yakalamalıdır. Çünkü Allah'ın huzurunda olduğunu hissetmek kul için mükemmel bir aşamadır.¹²⁹

Namaz kulu Allah'a yaklaştıracak bir köprüdür. Kul namaza durduğunda huzura vardığı Yüce Yaraticının makamında olduğunu hissederek O'na yaraşır şekilde, tam bir teslimiyetle yönelmeli, dünyaya ait aklında ne varsa bir kenara itmelidir. Bedenini abdest ile temizlediği gibi kalbini de kötü düşüncelerden, günahlardan ve malayani her şeyden boşaltıp, sadece Rabbi ile baş başa kalmanın bilincine varmalı. Bu şekilde kılınan namaz ancak tam anlamıyla bir ibadet halini alır. Aksi takdirde boşa geçen zamandan başka bir şey olmayacaktır.

Kalp huzuru, namazın ruhudur. Bir rivayete göre hadis'te; '*Kul namaz kılar, ama namazın altında biri, onda biri, kendisine yazılmaz. Kula, namazından ancak şuuruna erebildiği kadarı yazılır.*'¹³⁰ buyrulmuştur. Bir anlık bir süre dahi olsa kalp huzurunun yakalanması gerekir ki aksi halde namazını tamamen terk eden kişinin durumu gibi muamele görüleceğinden korkulur. Bu yüzden namazın ilk anında dahi olsa kalp huzuru ile ilk tekbir alındığında o şuur yakalanmış olunacaktır.

İbn Arabî'ye göre ilk tekbir anında huzuru yakalayan kul, onu devam ettirmek için Allah'ın huzurunda olduğunu aklından çıkarmamalıdır. Hatta böyle bir şuurla hayatının tüm anlarında her ne işlerse işlesin Allah'a yönelip yakarış halinde olması, onun namazın ruhunu kazandığı anlamına gelmektedir. Namaz dışında dahi bütün davranışları namaz gibi olur. Nitekim '*Onlar ki namazlarında süreklidirler.*'¹³¹ ayeti değerlendirilecek olunursa, zikredilen kişiler, hiçbir zaman namazın ruhunu bozmayan, sürekli olarak Allah'ın huzurunda olma bilincini taşıyan kimseler olduğu anlaşılır.¹³²

Huzurda olma bilinci, kulun her yaptığı fiilin, gerçekleştiricisinin Allah olduğunu bilmesi demektir. Nasıl ki hadiste geçtiği üzere '*kurb-u nevâfil*' her eyleminde Allah'ın olması gibi kul, sadece namazında değil bütün hareketlerinde '*huzur mâallah*' hali üzere bulunmaktadır¹³³. Çünkü O'na göre abid ve arifler dünya işlerinden uzaktadırlar. Kalplerini gafletten her daim korurlar. Bu yüzden onların her işlerinde, her

¹²⁹ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 172.

¹³⁰ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî Gazzalî, "Namazın Sırları ve Mühim Cihetleri", çev. Sıtkı Güllü, *İhyâ-u Ulûmu'd-Dîn*, (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2012), 1/372.

¹³¹ Me'aric 70/23.

¹³² Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 221.

¹³³ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 221.

hareketlerinde Rableriyle birlikte olmaktan başka muratları yoktur. Ebû Talib el-Mekkî, bu sürekli huzur haini İbn Arabî'den farklı yorumlamıştır. O sadece namaz içinde huzur halinin yakalanması üzerinde durmuştur. Beden ve ruh tümüyle hazır olmalı, beden tüm ihtiyacını karşılamış olmalı ki namaz içerisinde herhangi bir rahatsızlık hissetmesin. Aynı şekilde ruhun da Allah dışında her şeyden soyutlanmış bir şekilde huzura durması gerektiğini ve bu halini de namazın sonuna kadar koruması gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁴

Yine namaz hakkında tasavvufî açıdan bir başka görüş de namazın insana benzetilmesidir.¹³⁵ Nasıl ki insan ruhu ve bedeni ile bir bütündür. Ruhun rahatsızlığı bedeni etkilerken bedendeki azalardan birinin rahatsızlığı da ruhu etkiler. Namaz ibadetinin de ruhu ve bedeni vardır. Beden dediğimizde onun şekli, kıyam, kıraat, rukû vs. insanın azaları da göz, dil, kol gibi birbirine benzer. Namazın ruhu denildiğinde ise başlarken öncelikle huşû, sonrasında samimi bir niyet, kalp huzuru ve ihlas olması gerekmektedir.

Namazın tanımı önemi ve ruhunu işledikten sonra şimdi de mutasavvıfların dilinden namazda yaşanan veya yaşanması gereken duygular yorumlanmaya çalışılacaktır.

2.3.2.1. Namaz Bir Münâcâtır

Dinin dayandığı temel şartlardan ikincisi olan namaz, Allah'a kulluğun en güzel ifadesidir. Bu sıralama ile namaz, dini ifade eder.¹³⁶ Ubûduyyetin gerçekleşmesi demek, kulun Allah'a yükselişi demektir. İbn Arabî, namazı münâcât olarak değerlendirir. Kulun Allah ile karşı karşıya gelip O'nun ile konuşması, samimi bir kalp ile yakarak dua etmesi ve Allah'ın da kuluna yönelmesi yani münâcâttır.¹³⁷

Yine İbn Arabî'ye göre kul, hakkıyla namazı eda etmediğinde, sadece şekil olarak namaz kıldığında bu kimsenin namazda payı sadece yorgunluk ve bıkkınlıktır der. Hâlbuki namazı, miraç ve münâcât olarak kabul edip eda eden kimse hedefine ulaşacaktır. Böylece gönül dünyası aydınlanacak, Rabbi ile arasındaki sır perdeleri kalkacaktır. Namazı bu şekilde yerine getiren kişilerin üzerinden, bir mecburiyetten

¹³⁴ Certel, "Ebû Talip el-Mekkî'de Namazın Psikolojisi", 140.

¹³⁵ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/367.

¹³⁶ el-Mekki, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/325.

¹³⁷ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 221.

dolayı yapmak zorunda olduğu ibadetlerin yükümlülüğü, sıkıntısı kalkmış olacaktır. Cân-ı gönülden ibadet etmenin zevkini yaşayacaktır.

Namazda kulun Allah'ın huzurunda olduğunun bilincinde olup, korku ve ümit içinde ibadetini yerine getirmeye çalışması kuşkusuz huşû'yu da beraberinde getirir. İbn Arabî, ilahî tecellinin olduğu yerde huşû'nun da mutlaka olacağını, huşû'nun sebebinin ilahî tecelli olduğunu dile getirmiştir. Huşû olmadan ilahî tecellinin de olmayacağı pek açıktır. Zaten bu şekilde kılınan namaz, hakkıyla kılınan bir namaz olmayacaktır. Böyle bir namazın da sahiplerine ağır geldiği ayeti kerimede geçtiği üzere; '*Namaz, huşû sahiplerinin dışındakilere ağır gelir*'¹³⁸ açıkça beyan edilmiştir.¹³⁹

İbn Arabî namaza farklı bir yorum getirerek kul ve Allah açısından iki yönden bakmıştır. Kulun görevi, Allah'a içten bir yalvarışla affını istemesi, Allah'ın da buna mukabil istediğini vermesidir. Fâtiha süresinin okunmasının vacip oluşunu da münâcât ile bağdaştırır İbnü'l-Arabî. Çünkü namazın tamam olması için Fâtiha süresinin okunması şarttır. Süre okunmadığı takdirde Allah ile kul arasında geçen bir konuşma olmayacaktır, konuşma olmadığında ise namaz hakkıyla eda edilmiş olmaz.¹⁴⁰

Kul besmele çekip Fâtiha süresini okumaya koyulduğunda Allah ile münâcâtı başlamış olur. Şöyle ki; kul 'Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla' dediğinde, Allah, 'kulum beni zikretti' der. Kul, 'Hamd Âlemlerin Rabbi Allah'adır' der, Allah, buna karşılık, 'Kulum bana hamd etti' der. Kul yine 'Rahman ve Rahimdir' dediğinde Allah, 'Kulum bana medhu sena etti'. der. Kul, 'din gününün sahibidir' dediğinde, Allah, 'Kulum beni yüceltti' der ve tekrar 'Kulum işleri bana havale etti' der. Sonra kul, 'Ancak sana kulluk ederiz, yalnız senden medet umarız' dediğinde, Allah, 'İşte bu benimle kulum arasındadır, kuluma istediği verilecektir.' der. Ve nihayet kul, 'Bizi doğru yola ulaştır. Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna, gazaba uğramışların ve sapıtmışların yoluna değil' dediğinde Allah, 'İşte bunlar kulum içindir, kuluma istediği verilecektir'. der.¹⁴¹ Fatiha süresi Rabbi ile kulunu bir araya getiren, kuşatıcı bir özelliği olan süredir. Münâcât, fatiha süresi ile gerçekleştiği için namazın ayrılmaz bir parçası olmuştur.

¹³⁸ Bakara, 2/45.

¹³⁹ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 156.

¹⁴⁰ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 156.

¹⁴¹ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 158.

Münâcât sadece söz ile yapılan bir diyalog değildir. Münâcât lisanı kalp ile yapılan, Sûfilerin bakışı ile kâl ilmi değil hâl ilmi olan bir yakarıştır, bir duadır. Eğer ki namaz, zahir manada yapılan bir ibadet olsaydı kul, namazında Allah'tan başka şeyi müşahede ettiğinde, bu namazın ruhuna ters düşer ve onun kıldığı namaz, namaz olmaz. İbn Arabî'ye göre Allah'ı müşâhede üç hal ile gerçekleşir:

1-Kul Allah'ı bütün mevcûdâtta görür.

2-Bütün mevcûdâtı Hak'ta görür.

3-Bütün mevcûdâtın Hak'tasüdûrunu görür.¹⁴²

Bu üç maddenin özeti olarak yani "her şeyde Allah'ı görme" düsturuna sahip bir şekilde Allah'ı müşâhede ederek namazını eda edebiliyorsa işte o kul namazın gerçek manasına ulaşmış, ilahî tecellinin kendisine akmasına gark olmuştur.¹⁴³

İbn Arabî, genel anlamda ibadetlerden maksadın "kurbîyyet"(yakınlık) olduğunu açıkça ifade eder.Namaz Rabb'e yakınlık ve nihâi bir kavuşmadır. Nitekim "Biz ona şah damarından daha yakınız"¹⁴⁴ ayetini yorumlayarak, Allah'ın kullarına vücûdî olarak yakınlığını kastettiğini, mana olarak yakınlığını da şu kutsî hadis ile açıklamıştır; "Her kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım", kutsî hadisinde ifade edilen yakınlığın, ibadetler, salih ameller ve hal ile olan yakınlığın kastedildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

İbnü'l-Arabî, namaz kılmayı kutsî hadiste ifade edildiği gibi bir karış yaklaşma olarak yorumlar. Bu yakınlığın da ancak karşılıklı olduğunu, kul namaz kılarak bir adım atar. Allah ise kulun adımına karşılık vererek yaklaşacaktır. Allah'ın kula olan yakınlığı, kulun Allah'a olan yakınlığı nisbetindedir.¹⁴⁶ Daha geniş çerçevede bakacak olursak, öncelikle Allah kulunu emirlerine itaat etmeye çağıracaktır. Daha sonra ona doğru yolu açıp, kendi yakınlığına erdirmek için kulun ibadetleri yapma arzusunu kalbine yerleştirip icabet ettiğinde, yaklaşma gerçekleşmiş olacaktır. Aksini düşünecek olursak Allah kuluna, emirlerini öğretmeyip, doğru yolu göstermiş olmasa

¹⁴² İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/291.

¹⁴³ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 158.

¹⁴⁴ Kaf,50/16.

¹⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/293.

¹⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/293.

kul, ne doğru yolu bulabilir, ne de Allah ile yakınlık kurabilirdi. Kulun kendisine kurbiyyet kurmasına müsaade eden Allah'tır.

İbnü'l-Arabî, kurbiyyet makamına yükselmenin diğer ibadetlere nazaran en fazla namaz ile olması bağlamına dikkat çeker. Çünkü O'na göre, namazdan başka hiçbir ibadetin, kulu evliyanın makamlarına yükseltme şerefine eriştiremez. Peygamberler dışında ulaşılabilecek en yüksek makama, ancak secde ederek ulaşılacağını; '*Secde et ve yaklaş*'¹⁴⁷ ayetiyle açıklamaktadır. Secdeyi layıkıyla yapabilen kurbiyyet makamına erişebilir. Çünkü insanın zihninde buna engel olabilecek dünyaya ait o kadar çok meşgale vardır ki, kul tüm bunlardan sıyrılıp, Rabb'e varışının hakîki manasına yönelerek, hatta benliğinden sıyrılarak secdeye vardığında, işte o bahsedilen kurbiyyet makamına erişmiştir.¹⁴⁸

2.3.2.2. Namaz Bir Boyun eğiştir (Huşû)

Huşû; kulun kalbinin mahzun bir vaziyette olması, tevazu göstermesi, boyun eğmesi, tüm azalarını edep dışı şeylerden muhafaza etmesi, güzel hal ve tavır takınıp ve bu halini devam ettirmesi şeklinde tanımlanmıştır.¹⁴⁹

Gerek Kur'an'da gerekse hadislerde huşûyu emreden deliller bulunmaktadır. Mesela; '*Beni hatırlamak için namaz kıl!*'¹⁵⁰ Bu ayete göre namazın gafletten uzak olması gerektiğini anlayabiliriz. Namaz aynı zamanda bir zikir, bir anmadır. Bir başka ayetten örnek verecek olursak: '*O halde siz beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim. Bana şükredin, nankörlük etmeyin*'¹⁵¹. Bu ayeti kerimede de zikirden kasıt sadece dil ile Allah'ı tesbih etmek yahut da Kur'an okumak, namaz kılmak değildir. Burada kastedilen şey Allah'ı tüm azalarda hissetmek, O'nu anmak, tefekkür etmektir.¹⁵²

Namazın içerdiği üç önemli husus vardır; kalp, dil ve beden. Bunlardan en önemli olanı ise kalptir. Kalp gaflet halinde iken dilin ne söylediği bilinmeden, Allah ile konuşması mümkün değildir. Çünkü gaflet perdesiyle perdelenmiş gönül O'nu göremez,

¹⁴⁷ Alak,96/16.

¹⁴⁸ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 184.

¹⁴⁹ el-Mekki, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/423.

¹⁵⁰ Tahâ, 20/14.

¹⁵¹ Bakara,2/152.

¹⁵² Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/370.

müşahede edemez. Namaz, kalbi parlatmak, Allah'ı anmayı yenilemek ve imanın kalpte kökleşmesi için emredilmiştir.¹⁵³

Namazın içerdiği üç önemli husus, şu üç maddede şöyle toplanabilir; birincisi kalp; Allah'ın huzurunda kalbin huşû, yani saygı ve korku ile dolması. İkincisi dil; dil ile Allah'ın anılması. Üçüncüsü ise beden; beden ile O'na azami derecede saygı ve tazim göstermesi. Bu üç madde, diğer dinlerin özünü de oluşturur. Yalnız bunların en mühimi kalptir. Çünkü dil ve bedeninde kusurlu insanlar da vardır. Onlar son iki maddeyi yerine getiremeyebilirler. Ancak kalp öyle değildir. Namazın olmazsa olmazı kalben Allah'a yöneliş ve O'na duyulan sonsuz saygı ve sevgidir.¹⁵⁴

Namazda Allah'ın huzuruna çıkarken kalbin ne şekilde olması gerektiği hakkında tasavvuf kitaplarında şu rivayet aktarılmıştır: ‘Hz. Ali namaz vakti geldiğinde titrer ve rengi kireç gibi olurdu. “Sana ne oluyor ne bu hal yâ Emîra'l-Mü'minîn?” diye soranlara ise O, “Allah'ın bize lütfettiği emanetin vakti geldi. O emanet, göklere, yere ve dağlara sunulmuş ve onların korkup, yüklenmekten kaçındıkları bir emanettir. İnsanoğlu, bu emaneti yüklendi.¹⁵⁵ Yüklendiğim bu emaneti eda edip edemeyeceğimi bilmiyorum” derdi.¹⁵⁶

Yine sûfilerden Ebû Talib el-Mekkî, namazda huşû'nun önemine çok özen göstermiştir. O namaz kılacak kişinin, namazın hangi rüknünü yapıyorsa kalbinin de ona göre şekil alması gerektiğini ve zihninin de her durumda sürekli olarak yalvarış halinde bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Yani dil; ‘Allah'u Ekber’ dediğinde kalbi de Allah'ın büyüklüğünü müşahede eder.¹⁵⁷

Namazda olan kimsenin düşüncesini kalbinde toplaması ve Rabbi ile beraber olması gerekir. Bu şekilde olursa Rabbi onun kalbinde olur; kul okuduğu ilahî kelimeler ile Rabbine teveccüh eder. Onunla konuşur, O'na yalvarır ve O'nu sıfatlarıyla tanır. Çünkü okuduğu her bir ayet, ya bir ismi, ya bir sıfatı, ya bir ahlakı, ya bir hükmü yahut da ilahî iradeyi anlatır. Çünkü kelimeler, sıfatların manalarını açıklar, sıfatlardan haber verir. Sıfatlar da Allah (cc)'ı tanıtır.¹⁵⁸

¹⁵³ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/371.

¹⁵⁴ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 173.

¹⁵⁵ Ahzab, 33/72.

¹⁵⁶ Serrac, *el-Lümâ*, 151.

¹⁵⁷ el-Mekki, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/412.

¹⁵⁸ el-Mekki, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/415.

2.3.2.3. Namaz bir Vuslat ve Kulun Mi'râc'ıdır

Bir kısım sûfiler, namaz ‘‘salat’’ kelimesinin (sılatün) kökünden türediğini kabul ederek, namazın kaynaklarda geçtiği üzere sadece dua anlamında olmayıp, vuslat ve ittisal anlamına da gelebileceğini¹⁵⁹ ifade etmişlerdir. Mesela Ebû Talib el-Mekkî, ‘‘Allah ile kul arasında gerçekleşen bir bağ, bir vuslat ve Allah’tan kuluna gelen haberleri içerdiği için namaza ‘‘salat’’ denilmiştir’’ der. İbn Arabî namazı, ruhani tekâmül yolunda yürüyüş, kurbîyyet ve nihayet vuslat ile açıklar.¹⁶⁰

Tasavvufta namaz tam anlamıyla, ruhun miraca yükselişidir. Belli bir vakit içerisinde geçici bir süreliğine dahi olsa kul, Allah’ın huzuruna çıkar, O’nunla bir münasebet, bir temas kurar. Duası ile zikri ile bir münacât halini yaşar. O esnada ilahî tecelliler ve sırlara mazhar olur. Özetle namaz kılan Rabbanî olur.¹⁶¹ En büyük saadet O’nun yakını olmaktır.¹⁶²

İbn Arabî de namazın bir kurbîyyet ve bir vuslat olduğunu söyler. Yakınlığı genel ve özel olmak üzere iki kısma ayırır. Birinci kısımdaki yakınlık; ‘‘Biz O’na şah damarından daha yakınız’’¹⁶³ ayetinden yola çıkarak, Allah’ın mahlûkatına vücudî olarak yakınlığını ifade eder. İkincisi ise ‘‘Her kim bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım’’ kutsi hadisinde ifade edilen, ibadetlerden, amellerden ve hallerden olan yakınlıktır der.¹⁶⁴

Yine O kurbîyyet kelimesini ifade ederken yakınlığın, kutsi hadiste de belirtildiği gibi ancak karşılıklı adımlar ile olabileceğini de ekler. Yani kulun Allah’a olan yakınlığı nisbetinde Allah’ın da kuluna yakın olması anlamındadır. Bir başka ifade ile Allah’ın kendisine dua edenlere karşılık vermesi (icâbet), kulun O’na karşılık vermesine (isticâbet), diye açıklayarak Allah’ın icabetinin daha önce olması gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü Allah, kuluna yardım etmeyi, kendisine yaklaştırmayı murad etmiş olmasa, hiçbir kulun Allah’a yakınlık kurması mümkün olmazdı.¹⁶⁵

¹⁵⁹ M. Muhammed Azzam, *el-Mustalahu’s-Süfîbeyne’t-Tecrübe ve’t-Te’vil* (Rabat, 2000), 160.

¹⁶⁰ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 182.

¹⁶¹ Ali İmran, 3/79.

¹⁶² Uludağ, *Hayata Süfî Gözüyle Bakmak*, 54.

¹⁶³ Kaf 50/16.

¹⁶⁴ İbnü’l-Arabî, *Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 1/291.

¹⁶⁵ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 184.

Allah ile yakınlık kurmaya çalışan birçok sûfi gelip geçmiştir. Bedenen ve ruhen, zahiri ve Bâtını şartları gözeterek, adabına uygun şekilde namaz kılmak için bütün güçlerini sarf eden ancak yine de Allah'a layık bir namazı eda edemediklerini dile getiren Hak ehli kimselerdir. Onlardan biri olan Bayezid Bistamî, bir gece Allah rızası için dört rekât namaz kılmaya karar vermiştir. Abdestini alıp zihnen ve manen hazırlığını tamamlamıştır. Niyetini ihlaslı bir şekilde yaptıktan sonra dört rekâtını tamamlar, ancak bu namazın Allah'a layık bir namaz olmadığını düşünerek tekrardan niyet edip bir dört rekât daha kılmıştır. Ama bu namazının da Allah'a yaraşmadığını zannederek tekrardan namaz kılmış ve bu şekilde seher vaktine kadar namaz kılmaya devam etmiştir. O vakte kadar kıldığı namazı düşünerek Allah'a layık bir namaz kılmaktan aciz kaldığını görüp tan yeri ağarırken gözyaşları içerisinde şöyle niyazda bulunmuştur: “ *Ya İlahî! Sana yaraşır şekilde dört rekât namaz kılmak için sabaha kadar didindim durdum ama Sana yaraşır şekilde olmadı, bana yaraşır şekilde oldu. Ya Rabbi! Senin birçok beynamaz kulların var, ne olur beni onlardan biri olarak kabul et. Ya İlahî! San yaraşır şekilde namaz kılmayı nasip et veya bu nitelikte olmayan namazlarımı kabul buyur.*”¹⁶⁶

Sûfiler hiçbir zaman başkalarının ibadetlerini eksik hatalı da olsa küçük görmezler. Tam tersine başkalarının kıldığı namazın Allah tarafından kabul edileceğine daha fazla inanırlar. Hatta onlar ister takvalı olsun ister günahkâr, herkesin ardında cemaat olup namaza dururlar, kimseyi ayırmadan ehli kiblede olan herkesin cenazesine katılırlar.¹⁶⁷ Burada anlatılandan kasıt sûfilerin ibadete olan düşkünlükleri, namazı icra ederken kimin huzurunda bulduklarının farkında olmaları ve bunu tüm hayatlarında da devam ettirmeleri, bu yüzden de Allah ile kurbiyyet kurup gerçek vuslata, miraca çıkabilmeleridir.

Buraya kadar bahsedilenler namazın batın yönünü oluşturmaktaydı. Şimdi şekil ve anlam itibari ile namazın farzlarından devam edilecektir.

¹⁶⁶ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 55.

¹⁶⁷ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 55.

3.3. Şekil ve Anlam İtibari ile Namazın Rükûnleri

3.3.1. Huzura Yöneliş

Abdest ve setr-i avreti tamamlayan kul, namazın şartlarından olan kibleye yönelmeye¹⁶⁸ hazırdır artık. Huzuru ilahîye çıkmak üzere namaz dışında son hareketini yapan kul, namaz boyunca da bu duruşunu bozmamaya özen göstermelidir. Onun bu yönelişi, duygu ve düşüncelerini Allah'ın kudret ve azameti ile doldurması ve bir bakıma ruhunun bedenine yansımaları olarak da açıklanabilir. Yeryüzünde bir sembol olan Kâbe'ye yönelmek, haddi zâtında Allah'a ve O'nun emirlerine yönelmektir.¹⁶⁹

Sûfîler, Kâbe'ye yönelme ile ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuşlardır. Nasıl ki namaz ibadetinde bâtını birçok hikmet bulunmakla birlikte, aynı şekilde kibleye yönelmenin de bâtını hikmeti bulunmaktadır. Buna göre onlar; zâhirin, bâtının ve sırrın (ve ruhun) kibleleri olduğunu eserlerinde ifade etmişlerdir. Şu şekilde açıklamak gerekirse onlar: "Zâhirin kiblesi Kâbe; bâtının kiblesi arş; sırrın ve ruhun kiblesi ise müşâhededir"¹⁷⁰ diye yorumlayarak kibleye yönelmekle aslında kulun arşa yöneldiğini vurgulamışlardır.

Kul kalbini ve bedenini tamamen huzura yönelttikten sonra ardında dili ile yapacağı halisane niyet ile namaza başlangıç yapar. Şuurlu ve iradeli yapılan her işin başında muhakkak niyet vardır. Çünkü Hz. Peygamber; "ameller niyetlere göredir"¹⁷¹ buyurarak kişinin amelinden alacağı sevabı niyete bağlamıştır. Mümin kişinin her yaptığı bir niyeti olması gerekir. Bu niyet ise Allah'ın rıza ve hoşnutluğunu kazanmak olmalıdır.

3.3.2. Namaza Başlarken: İftitah Tekbiri

Halis bir şekilde niyetini yapan kişi hemen akabinde "Allahu Ekber" diyerek ilk tekbiri almalıdır. İftitah (başlama) tekbiri namazın girişi ve ilk rükündür. Tekbir ve niyet aynı anda olmalıdır. Birinin diğerini geçmemesi gerektir. Cüneyd-i Bağdâdî şöyle demiştir: "Herşeyin bir temizlik/ safvet noktası vardır. Namazın safveti, ilk tekbiridir". Bu söz bize niyetin tekbir ile birlikte olması gerektiğini aksi halde namazın geçerli

¹⁶⁸ Bakara, 2/144.

¹⁶⁹ Hüseyin Certel, "Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü ve Fiilî Şart ve Rükûnlarıyla Namaz", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997), 336-337.

¹⁷⁰ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, 362.

¹⁷¹ Buhârî, *Bedü'l-Vahy*, 1; Müslim, *İmare*, 155.

olmayacağını belirtir. Çünkü kulu namaza bağlayan niyet ve tekbirdir. Bu iki bağ, sağlam olduğunda namaz da eksiklik ve kusurlardan uzak olacaktır.¹⁷²

Namazda kalp huzurunu yakalamanın en önemli yerinin iftitah tekbiri olduğunu birçok sûfi belirtmiştir. Dil, Allah'ı Ekber derken kalp de onu tasdikler. Dilin söylediğini kalbin yalanlamaması gerekir der Gazzali. Kişinin kalbinde Allah'tan başka düşünceler yer almışsa, arzu ve isteklerine Allah'ın emrinden daha fazla öncelik verirse bu kişi, isteklerini ilahlaştırmış demektir. Bu şekilde alınan tekbir, kulun Allah tarafından yalancı olarak anılmasına sebep olacaktır.¹⁷³ Bu sebeple söz, dilde kalmamalı, kalbe de inmelidir.

Tekbir, manevî bir miraç olan namazın ilk basamağıdır. Miraca çıkarken ilk adımı Allah'ı her şeyden, tüm eksikliklerden uzak olarak yüceltmek olacaktır. Allah en büyüktür denilirken, Allah'ın küçük şeylerden büyük olma manası çıkarılmamalı, O'nun tüm varlıklardan büyük olduğunu düşünmelidir. Bu düşünce ile kalpte en büyük yer Allah'ın olur. Çünkü kulun kalbi, Rabbi'nin: "Şüphesiz ki Allah en büyüktür"¹⁷⁴ ayetini yaşamış olur.

Sûfilerden Ebû Said Harraz'a "namaza ne ile girilir?" diye sorulunca şöyle bir karşılık vermiştir: "Namaza durmak demek, kıyamette Allah'ın huzurunda bulunmak gibi, O'na yönelmektir. Sen ve O karşı karşıyasınız. Arada tercüman yok. Sen O'na yönelmiş münâcât ediyorsun ve büyük bir Melik'in huzurunda bulunduğunun bilinci içerisinde." diye yanıtlamıştır. Bir başka sûfi de şöyle demiştir: "Sen tekbir aldığında O sana bakmakta ve senin gönlüne âgâh bulunmaktadır. Sağ yanında cennet, sol yanında cehennem olduğunu düşünerek tekbirini al"¹⁷⁵.

3.3.3. Huzurda Duruş: Kıyam

Huzurda duruşun ikinci adımı kıyam'dır. Namazda ayakta durmak anlamına gelen kıyam; "Allah'a itaat ederek ayakta durun"¹⁷⁶ ayeti ile farz kılınmıştır.

Kıyam, tasavvufçuların değerlendirmesine göre ağaçların ve dağların duruşunu ifade eder. Bu duruşun bîatîni manasının da vücudun, Allah'ın huzurunda boynu bükük

¹⁷² Serrac, *el-Lümâ*, 172.

¹⁷³ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/385.

¹⁷⁴ Ankebut, 29/45.

¹⁷⁵ Serrac, *el-Lümâ*, 173.

¹⁷⁶ Bakara 2/38.

bir şekilde duruşudur. Bu da kulun kendi acizliğini itiraf etmesi, Allah'ın azametini kabullenmesi anlamına gelir ki kıyamet gününde de aynı şekilde Allah'ın huzurunda olacağını hatırlar. Kalbinde bu düşünceyle Allah'ı yücelten, O'nu tazim eden ve O'nun sevgisini içinde taşıyan kimse, Rabbi'nin kendisini gördüğünü bilir ve tüm azalarıyla derin bir sükûnet içerisinde bulunur.¹⁷⁷

Kul namaza durduğunda gönlünde, huzurunda bulunduğu Allah'tan başka bir şey olmamalıdır ki Hakk'ın kelamını anlayabilsin ve her ayetin manasına, zevkine varabilsin. Çünkü insanın namazdan payı bilinçle ve kalp huzuruyla kıldığı kadardır.¹⁷⁸ Bu nedenle namaza yönelirken sağında ve solunda kimlerin olduğunu bilmemesi, başı ve gözü etrafa bakmaktan koruması gerekir. Nitekim ‘‘ Onlar namazlarında huşû sahibidirler’’¹⁷⁹ ayeti de bu manayı kapsamaktadır.

Kıyamda azaların duruşu da çok önemlidir. Vücutta en önemli bir yere sahip olan ve insanın en değerli yeri olan baş, Allah'ın huzurunda eğik olmalıdır. fakr ve acizliğinin bir göstergesi kalbi huşû içinde, baş mütevazı bir şekilde eğik ve diğer tüm azaların da sakin olması gerekir. Kul bir başkasının huzurunda edebine ve duruşuna dikkat ederken, Allah'ın huzurunda aynı hassasiyeti göstermekten imtina eder ise, bu onun Allah'ın Zâtını hakkıyla kavrayamamasından, kalbine muttali olmayışından kaynaklanır.¹⁸⁰ Bu durumu yaşamamak için kıyama yaparken başını öne eğip, dizlerini ve bedenini diğer kısımlarını bükmeden bir hâkimin karşısındaymış gibi yapar. Bu şekilde tüm bedeni ile yere bakıyormuş gibi huşu içerisinde tamamlar. Çünkü kalpte var olan huşû, bedeni de etkiler.¹⁸¹

Aktarılan bazı rivayetlerde Hz. Ebû Bekir'in namazlarında dimdik durduğunu, İbn Zübeyr ise odun gibi (hafif eğik) durduğunu belirtirler. İslamiyetin ilk zamanlarındaki Müslümanların da yine bazıları rükû yaparken adeta cansız bir varlık gibi hiçbir tarafları kıpırdamadan yaparlar ve hatta bu yüzden üzerlerine serçelerin konduğunu anlatırlar.¹⁸²

¹⁷⁷ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 185.

¹⁷⁸ Serrac, el-Lümâ, 173.

¹⁷⁹ Müminun, 23/2.

¹⁸⁰ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/387.

¹⁸¹ Ebû Hafs Şihabüddin Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 1999), 388.

¹⁸² Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/390.

3.3.4. Allah ile Kurulan Diyalog: Kıraât

Kıyam halinde iken azaların ve kalbinin sakinliğini, huşusunu sağlayan kul, artık Allah ile diyaloga başlayacaktır. Kıraat, namaz kılan kişinin Kur'an'dan bir miktar okumasına denir. Namazda kıraat; *'Kur'an'dan kolayınıza gelen herhangi bir yer okuyun'*¹⁸³ ayeti ile farz olmuştur.

Sûfi, gönlünü masivadan temizleyerek huzurda bulunduğu an, ilahî tecelliye susamış olarak dilinden Kur'an'ı akıtır. Kalbi onu dinlerken, Kur'an da kalbe nüfus eder. Kalp onu duymanın ve anlamının zevkini tadar. Zikirle başlayan ve tefekkürle devam eden bu manalar, nefsin azığı haline gelir. Burada nefis, mutmaine makamına ermiştir. Çünkü bu manalar hikmet ve şehadet içerir.

Gazalî, Kur'an okuyan insanları üç kısma ayırır; Birinci kısım insanlar Kur'an okur fakat ne okuduğunu anlamaz. İkincisi, başkasından dinler gibi kendi okuduğunu anlar ve dinler. Bu derecedeki insanları ashâbı-yemin olarak adlandırır. Orta halli iyi insanlardır. Üçüncü kısımdaki okuyanlar ise mukarrebler (yakınlaştırılanlar) ın olduğu makamdır. Kalplerinden gelenler dillerine dökülür bu kişilerde.¹⁸⁴ Üçüncü kısımda okuyanlar namazın hakkını verenlerdir. Kulun tercihi de bu şekilde okumak olmalıdır. Bir başka tasavvufî yorum olarak şöyle denilmiştir: *'Kur'an ayetlerini gönül kulağıyla adeta Allah'tan dinliyormuş gibi, ya da Allah okuyormuş gibi bir müşahede ile okumaktır'*. Ebû Said Harraz; *'Böyle düşünmek idrâk ehli için yüce bir anlayıştır'*.¹⁸⁵

Şimdi okunacak ayet ve zikirlerde kalbin alması gereken tavırları Gazalî'nin dilinden anlatmaya çalışalım:

Besmele çektiğinde, yani *'Bismillahirrahmanirrahim'* denildiğinde, Allah'ın rahmetini umarak Kur'an okumaya niyet etmeli. Bismelenin manası *'Bütün işler Allah'ın yardımıyla yapılır'* demek olduğunun farkında olmalı. *'Elhamdulillahil Rabbil Âlemin'* denildiğinde, şükrün Allah'a olduğunu, kendisine nimet verenin sadece Allah olduğunu bilmeli. *'Errahmânirrahim'* denildiğinde bütün lütufları kalbe getirip tefekkür etmek, ardından *'Maliki yevmiddîn'* sözüyle O'nun azâmetini ve haşyetini kalbinde hissetmek gerektir. Her şeyin O'na ait olduğunu, mülk ve saltanatın O'nun olduğunu hatırlayıp hesap gününden dolayı korkuya kapılmalı. Daha sonra

¹⁸³ Müzzemmil 73/20.

¹⁸⁴ Gazzalî, İhyâ'u Ulûm'id-Dîn, 1/458

¹⁸⁵ Serrac, *el-Lümâ*, 173.

“İyyakenâbudu” sözüyle samimiyeti “ ve iyyakenestain” sözüyle de acziyeti, her türlü güç ve kuvvetten yoksun olduğunu dile getirmeli. Taat ve ibadetin ancak O’nun yardımıyla olacağını unutmamalı ve bu şerefe ulaştırdığı için de şükran ve minnetini belirtmeli.

Okumaya devam ederek; ‘ ihdinas-sırat-al-mustakim’ bizi dosdoğru yola ilet, o yol ki kulu, kendi tarafına ve hoşnutluğuna götürendir” dedikten sonra geri kalan ayetler okunur ve bu ayetleri okurken Allah’tan, peygamberler, sıdıklar, şehitler ve salih kişiler gibi hidayet nimetini kendilerine akıttığı kimselerin yolunu dileyip, kâfirler ve sapıklar gibi gazaba uğrayan kimselerin yollarını istemediğini söyler ve “âmin” diyerek Fatiha’yı bitirir. Fatiha’yı bu şekilde okuyup bitirdikten sonra diğer süreleri de aynı şekilde manasını düşünerek, kalbe indirerek okunduğu takdirde, kulun Allah’ın müjdelediği kullar arasına girebilir.¹⁸⁶

Tasavvuf kaynaklarında havassın namazdaki en düşük derecesi; ‘Tilavet esnasında dilin söylediğine kalbin de katılmasıdır. Bunun ötesinde havassa ait öyle haller vardır ki açıklaması uzun sürer.’” denilmiştir. Bu söz ile sûfîlerin namazlarının ne derece huşu ve huzur ile olduğu tahmini zordur. Bir örnek vermek gerekirse; Reb’ bin Heysem şöyle demiştir: ‘*Namaza girdiğimde benim için önemli olan tek şey, dilimin söylediği ayet ve tesbihi düşündürmektir. Ben bundan başka bir düşünce ile hiçbir zaman namaza başlamadım*’¹⁸⁷ demiştir.

Bazı insanlar namazlarında Allah’a yönelince inâbetin mana ve sırrı gerçekleşmektedir. Çünkü Allah bir ayette inâbeyi zikrederek şöyle buyurmuştur: ‘ Her şeyinizle Allah’a dönerek, Ondan korkun ve namazı gereği üzere kılın’¹⁸⁸.

3.3.5. Bir Tevazu İfadesi: Rükû

Rükû, Arapçada eğilmek anlamına gelir.¹⁸⁹ Kıraatten sonra eller dizlere gelecek şekilde bel eğilir ve baş ve sırt düz olacak şekilde yapılır. Mana olarak rükû, sırtını dümdüz yapıp yere eğilmek ve böylece bütün mafsallarını arşa doğru dimdik tutmaktır.

¹⁸⁶ Gazzâlî, İhyâ’u Ulûm’id-Dîn, 1/389.

¹⁸⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, 400.

¹⁸⁸ Rum 30/31.

¹⁸⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1999), 600.

Sonra da gönlünde Allah'tan daha yüce bir şey kalmayacak şekilde O'nu yüceltmek ve nefisini bir toz zerresinden daha küçültmektir.¹⁹⁰

Namazda üç aza ile Allah'ın büyüklüğünün ifade edildiği daha önce de belirtilmişti. Bunlar kalp dil ve beden. Rükû, bedeninin ifade şeklidir. Manası ise kalbin, kibir ve gururdan uzaklaşması ve kendisini son derece hakir ve zelil görmesi ile açıklanabilir. Bir başka ifade ile tevazudur. Kalbin tevazu ile dopdolu olmasıdır.¹⁹¹ Tevazu gösteremediği takdirde Allah'ın büyüklüğünü de ifade etmiş olamaz. Başka hiçbir mahlûkatın önünde eğilmeyen insan, tevazu ve huşu duyarak kendini yaratan Rabbi'nin huzurunda başını eğer. Kulluğunu yalnızca Allah'a yapar.

Kul rükûya vardığında kalbi Allah'ı yüceltmekle meşgul olur. Kalbinde Yüce Allah'tan daha büyük bir şey olmaz.¹⁹² O'nu tesbih eder, huşu'yu yeniler. Manevi duyguların kalbe yerleşmesi için O'ndan yardım diler. Daha sonra ‘‘ semiallahu limen hamideh’’ diyerek rüku'dan doğrulur. Manası ise ‘‘Allah kendisine şükreden kulunun şükürünü kabul eder’’ bu müjde ile ümidi artar. Bundan sonra da kulluğunu göstermenin en son derecesi olan secdeye varır.

3.3.6. Kulun Allah'a En Yakın Hali: Secde

Secde, kulun tevazu göstergesinin son hali olarak başını yere koyması olarak yorumlanabilir. Kulun Rabbi'ne en yakın olduğu haldir secde.¹⁹³ Bu yüzden diliyle Allah'ı karşıtlarından tenzih etmesi gerekir. Kalbinde Allah'tan daha büyük, O'ndan daha izzetli hiçbir şey bulunmamalıdır.¹⁹⁴

Kur'an'ı Kerim'de secde ile ilgili ‘‘Secde et ve yaklaş’’¹⁹⁵ ayeti kerimesinde de ifade buyrulduğu gibi kul hakiki manada secde ettikçe Rabbi'ne en yakın hale gelir. Nitekim Mevlâna'nın: ‘‘bedenlerimizin secde etmesi, ruhlarımızın yakınlaşmasına sebep olmuştur’’¹⁹⁶ ifadesinde kulun Rabbi karşısında, kendi acizliğinin farkında olmak anlamında salt manevi bir yakınlık değil, Allah'ın her yönü, her hali kuşatıyor olmasından kaynaklanan vücûdi bir yakınlık olabileceğini kastetmiştir.

¹⁹⁰ Serrac, *el-Lümâ*, 174.

¹⁹¹ Hücûrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 363.

¹⁹² el-Mekki, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/418.

¹⁹³ Müslim, *Salat*, 215.

¹⁹⁴ Serrac, *el-Lümâ*, 174..

¹⁹⁵ Alak, 96/19.

¹⁹⁶ Celâledîn'i Rûmî Mevlânâ, *Mesnevî* (Konya: Palet Yayıncılık, 2010), 4/378.

Özelde secde, genelde ise namaz ibadeti bütün mahlûkatın ibadet şekillerini de kapsamaktadır. Nitekim tasavvufi yönden değerlendirecek olursak İbn Arabî, Kur'an'da her şeyin kendine göre özgü bir şekilde namaz kıldığını ve insanın kıldığı namazın da bütün bu namazları kapsadığını söyler. Dağlar ve ağaçlar, tıpkı kıyama duran bir kul gibi, Allah'ın huzurunda dimdik dururlar. Hayvanlar rükû halindedir. Ağaçlar rüzgâr esince yahut meyve verince eğilmeleri rükû, bazen yere kadar eğilmeleri ise secdeye vardıklarını gösterir. Bitkilerin bir kısmı da toprak üzerinde yayıldığından sürekli secde halinde olduklarını gösterir. Yâda göğe doğru uzayan bitkiler de arpa, buğday gibi önce yere eğilir rükû ederler, daha sonra yere yatar secdeye varırlar.¹⁹⁷

Namazın bütün mahlûkatın ibadetlerini kapsaması insan için ne kadar güzel bir hikmettir. Ayın ve güneşin vaktine bağlı hareketleri de yine aynı şekilde bir kıyam, rükû ve secde sayılır. Mümin kul, vakitlere riayet ederek beş vakit namazını eda ettiğinde tıpkı güneş ve ay gibi ibadet etmiş olur. Onun yaptığı bu ibadetler, tüm kâinatın hareketleriyle uyum sağlamaktadır. Bu düzene uyduğu için kul, huzura erişir ve Allah'a erer. Allah ile derunî bir bağ, manevi bir ilişki ve ruhî bir yaklaşım gerçekleştirir. Bu şekilde Allah'a yükselen kul, kötü huylardan arınır, olgunlaşır ve kâmil bir mümin olur.

Sûf kaynaklarında mutasavvıflar secde edenlerin hallerini şu üç makamda toplamışlardır:

Birinci makamda ki kişi, secdeye gidince kendisine en yüce alemler açılır. Bu kimse, Arş'ın önünde Yüce Zat'ın karşısında secde eder. O bu halde Ufuk-i Alâ/en yüksek makam ile karşı karşıya, Mele-i Alâ/en yüksek meleklerin meclisine komşu olur. Allah'a yaklaşır, (mukarrebun) ilahi huzurda kabul görenlerin makamında olur.

İkinci makamdakiler, secdeye gidince kendisine yücelik alemleri açılır. O Allah'ın tanıttığı gibi yeryüzünün en alt tabakasının üzerine secde eder. Kalbi Aziz ve Yüce Allah'a karşı tevazu ile mahzun olur, boyun eğer. Bu, abidlerden korku sahibinin makamıdır.

Üçüncü makamdaki ise, secdeye vardığında kalbi göklerin ve yerin melekûtunda görünmeyen alemlerde dolaşır, birçok ince hikmetleri ele geçirir, kimsenin bilmediği şeyleri müşahede eder. Bu da Hakk'ı arayan sadık kulların makamıdır. Bu sayılan makamların dışında da bir makam vardır ki onların tek düşüncesi dünyalıktır. Bu

---

¹⁹⁷ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 51.

düşünce onları nefse uydurduğundan, yüce alemleri müşahede etmekten uzakta kalanlardır.¹⁹⁸

3.3.7. Namazdan Ayrılış: Kâde-i Ahire

Namazın son rükûnlerinden olan kâde-i Ahire (son oturuş) tahiyat duasını okuyacak kadar oturmak anlamına gelir. Bu dua ile her türlü fiili, kavli ve bedeni ibadetlerin yalnızca Allah'a mahsus olduğunu tekrardan ifade edip, Hz. Peygamber' e ve Salih kullara dua ederek ve Allah'ın birliğine, Hz. Peygamber'in peygamberliğine şehadet etmektir.¹⁹⁹

Tahiyyata oturuşun ruhuna bakacak olursak, kulun dünyadan yüz çevirmesi ve hidayet üzere kalması anlamında tarifler yapılmıştır. Namaz, kalplerin miracı, son oturuş da göklerin katlarında mesafeler alıp vuslat makamına ermek, huzura varmaktır. Tahiyat ise mahlûkatın Rabbi'ne verdiği bir selamdır.²⁰⁰ Nasıl ki secde, rükûun devamı niteliğinde olup, onun manasını derinleştiriyorsa, aynı şekilde tahiyat da kıraatin devamı niteliğinde Allah ile konuşmayı tamamlamak demektir. Tıpkı Hz. Peygamber'in miraçta Rabbi ile konuşması gibi kulun tahiyatta konuşması, o hatıraya canlılık kazandırmasını ifade eder.²⁰¹

Kâde-i ahire'yi İbn Arabî'nin görüşünden değerlendirecek olursak ona göre tahiyata oturuş da yine huzurda bulunuşu ifade eder. Namazda oturmak, bir kölenin efendisinin karşısında oturuşu gibidir der. Öyleyse kul, efendisi nasıl emrediyorsa o şekilde huzurda oturmalıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in '*Ben bir kulum ve ancak bir kulum/kölenin oturduğu gibi otururum*' hadisinin de yola çıkarak bu şekilde bir değerlendirmede bulunmuştur²⁰².

Oturuş anında eller dizlerinin üzerinde gözler de aynı yere bakar halde iken dua ve zikirlerini yapar. Kelime-i şehadeti söylerken 'illallah' dediğinde şehadet parmağını kaldırarak kalbindeki huşûyu parmağına da aktarmış olur. Selam verirken yanında Hz. Peygamber varmış gibi huşû ile selamını verir. Daha sonra Allah'ın Salih

¹⁹⁸ el-Mekki, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/419.

¹⁹⁹ Certel, "Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü ve Fiilî Şart ve Rükûnlarıyla Namaz", 341.

²⁰⁰ Sühreverdî, *Avârifü'l-Meârif*, 405.

²⁰¹ Türk, 'İbn Arabî'ye göre İbadetlerin İç Anlamı', 197.

²⁰² Türk, 'İbn Arabî'ye göre İbadetlerin İç Anlamı', 197

kullarına ve yerdeki gökteki bütün kullarına da selamını verir.²⁰³ Ve namazını tamamlamış olur.

4. Oruç

4.1. Orucun Tanımı ve Önemi

Oruç kelimesinin Arapçada karşılığı ‘savn’ ve ‘sıyam’ dır. Savn kelimesi Arapça’da ‘bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak, engellemek’ anlamında kullanılır. Fıkhî terimdeki manası ise, imsak vaktinden iftar vaktine kadar ibadet niyeti ile yeme, içme ve orucu bozacak diğer hallerden uzak durma anlamındadır.²⁰⁴

İmsak vakti, oruç yasaklarından uzak durma vaktinin başlangıcı olarak tanımlanır. Bu da tan yerinin ağarması ile başlar. İftar ise, oruç yasaklarının sona erdiği, güneşin batma vaktidir. İmsak vaktinden iftar vaktine kadar olan süre içerisinde normal zamanda helal olan bazı şeylerin yasak olması bir amaç ve bilinç üzerine yapılmalıdır. Bu da niyettir. Niyetin de Allah rızası için olması gerekir.

Oruç, hicretin ikinci yılında ‘*‘Ey İman edenler! Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunasınız’’*.²⁰⁵ Ayeti ile farz kılınmıştır. Bu ayette diğer toplumlarda da orucun farz kılındığına dikkat çekilmiş, oruç yasaklarına uymanın Allah tarafından çizilen sınırlara riayet anlamına gelen ‘ittika’ kelimesi kullanılmıştır.²⁰⁶ Bu mana ve oruç ile ilgili diğer ayetler göz önüne alındığında orucun, Allah’a kul olma bilincine varılabilmesi, mümin kula yakışmayacak fiillerden sakınılması ve kulluğun ifade edilmesi açısından büyük bir önem taşır. Ayette bir yandan esnek bir pay bırakılarak belli bazı durumlarda tutulamayabileceği, yerine fidye ödenebileceği belirtilirken aynı zamanda ‘*‘Eğer bilerseniz orucu tutmanız sizin için daha hayırlıdır’’* açıklaması ile oruç tutmanın müminler için kaçırılmaması gereken büyük bir fırsat olduğu da ifade edilmektedir.²⁰⁷

²⁰³ Sühreverdî, Avârifü'l-Meârif, 406.

²⁰⁴ DİB, *İlmihal*, 381.

²⁰⁵ Bakara 2/183.

²⁰⁶ Bakara 2/183-187.

²⁰⁷ İbrahim Kafi Dönmez, ‘‘Oruç’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/416-425.

Yine kaynaklarda orucun Allah'a şükür vesilesi olduğu belirtilir. Çünkü oruç ile yasaklanan nimetlerin insan için ne kadar değerli olduğu ancak nimet kendisinden uzaklaştığında ve nefse zor gelecek şekilde o nimeti terk ettiğinde kavrayabilecektir. Bu yönüyle bakıldığında orucun da insanlar için bir nimet ve bir hikmet ifade ettiği anlaşılabilir.

Hz. Peygamber birçok hadisinde oruç ibadetinin faziletlerinden, onun kişinin ahlakını güzelleştirdiğinden bahsetmiştir. Halis bir niyetle Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla ramazan ayını oruçlu geçiren kişinin günahlarının bağışlanacağı ve cennette yüksek derecelere nail olunacağı müjdesini vermiştir.²⁰⁸ Yine oruç, riyanın en az olabileceği bir ibadet olduğundan, sevabı da çok fazladır. Bir başka kutsî hadiste Allah; *‘‘ Oruç benim içindir; onun karşılığını ben vereceğim. ’’*²⁰⁹ Buyurmuştur. Bu yönden bakıldığında orucun önemi ve hikmeti diğer ibadetlerden farklı olarak gizli tutulmuştur.

Oruç insana maddi ve manevi sıkıntılardan uzaklaştıracak kapıyı da açar. Çünkü insan nefsi ve şehvi arzularının esiri olarak hayatını sürdürdüğünde birçok zorluklarla karşılaşması imkan dahilindedir. Kişinin karşılaştığı maddi ve manevi sıkıntıların çoğu, mideye bağlı isteklerden ve şehvi duygularını önleyememekten kaynaklanır. Bu isteklerin frenlenmesi ve dengede tutulması için sağlam bir iradeye sahip olmak gereklidir. İşte oruç, insana bu disiplini sağlar, yanlış istekleri kırar, bedeni ve ruhi potansiyeli başkalarına yararlı işlerde kullanmasına yardımcı olur. Helal olan şeylerde iradesini kullanıp kendisine engel olabiliyorsa, haram olan hükümlerde kendisine daha fazla engel olacaktır.

Açlık ve susuzluğa dayanma melekesi kişide sabır eğitimine dönüşecektir. İnsanın hayatta başarılı olabilmesi için irade hakimiyeti ve güçlükler karşısında dayanabilme gücüne bağlıdır. İşte oruç, nefsin isteklerinin kontrol altına alınmasında ve ruhun arındırılmasında, önemli bir etkidir.²¹⁰

Kur'an'ı Kerim'de ve hadislerde çokça sabrın öneminden bahsedilmektedir. Sabredenlerin büyük mukâfatlara erişeceği müjdesi²¹¹ ayetlerde ifade edildiğinden, oruç

---

²⁰⁸ Buhari, ‘‘Savm’’, 2,4,8,9.

²⁰⁹ Buhari, ‘‘Savm, 2, 9; Müslim, ‘‘Sıyam’’, 30.

²¹⁰ DİB, *İlmihal*, 383.

²¹¹ Zümer 39/10.

da sabrın yarısı²¹² olduğu için bu müjdeye dahildir. Oruç Allah için olduğundan mükafatı hesapsız olarak Allah tarafından verilecektir.

Yine oruç, insanın kendini yoksul insanların yerine koyup onların halinden anlamasını da sağlamaya yardımcı olur. Çünkü “tok, açın halinden anlamaz” diye atasözü de bunu ifade eder. Yoksul insanları bulup onlara yardım etme isteğini kazandırır. Yaptığı o yardımlar sebebiyle de kendi durumunun farkına varıp, Yüce Yaraticısına karşı olan şükür ve minnet duygularını ifade etmesine vesile olur.

4.2. Orucun Ruhü

Oruç, kul ile Rabbi arasında kimsenin bilemeyeceği bir sırdır. Ancak diğer ibadetler böyle değildir. Eda edilen diğer ibadetlerde gösteriş ve riya karışma ihtimali olduğundan, orucun ecri de gizli tutulmuştur. Yalnızca Rabbi'nin rızası için birçok arzularını terk eden kişinin durumunu yine Rabbi muttali olacaktır.

Oruç takva sahiplerini kötülüklerden koruyan manevi bir kalkan²¹³, ruhun yükselişine vesile olan bir ibadettir. Oruç insanı meleklerle benzetir. Tıpkı onlar gibi nefsi arzulardan uzaklaştırarak insanın melekî vasıflarını ortaya çıkarır. Behimî arzuları frenleyerek insanın akli selim ile davranmasını sağlar. Ve böylece insanda güzel duygu ve düşünceler inkişaf eder.²¹⁴

Gazali orucu üç dereceye ayırmıştır:

1- Avâmın Orucu; bu oruç sadece bedenle alakalıdır. Yeme, içme ve cinsi münasebetten uzak duranların orucudur.

2- Havâss'ın Orucu; Kulak, göz, dil, el-ayak ve öteki organları kötülüklerden korumaktır.

3- Havâssu'l-Havâs; Kalbi, dünyevi işlerden, meşgalelerden uzaklaştırarak, Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmaktır. Böyle bir oruç, Allah'tan ve ahret gününden başka bir şey düşünüldüğünde bozulur. Aynı zamanda din dışında dünyayı düşünmek de bu şekilde tutulan orucu bozar.²¹⁵

²¹² Tirmizî, *Da'vât*, 86.

²¹³ Buharî, *Savm*, 2.

²¹⁴ Lütüfî Doğan, “Oruç İbadeti ve Şer’î Hikmetleri”, *DİB Dergisi* 9 (1970), 261.

²¹⁵ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/555.

Bu derecelendirmeye göre avamın orucundan kasıt, bedeninin oruç tutması anlamına gelirken havâssın orucu ise kulun her türlü dünyevi işlerden ve kötülüklerden uzak durması anlamına gelir. Bu da azaların, kulak, göz ve dilin haram olan her şeyden uzak durmasıdır. Havâssu'l-Havâssın orucu ise el ve ayak ile kötü işler peşinde koşmaktan uzak durmak manasında tutulan oruçtur.²¹⁶

Gazalî'nin derecelendirdiği orucun hallerine hadis'i- şeriften bir örnek verecek olursak Hz. Peygamber; ‘ (Her kim oruçlu ise) kötü söz söylemesin, cahiller gibi hareket etmesin ve bir kimse kendisiyle dövüşmek ve dalaşmak isterse, ben oruçluyum desin ve bunu iki defa tekrarlasın’.²¹⁷ Buyurarak insanın her türlü kötü söz ve davranışlardan uzak kalması gerektiğini şiddetle tavsiye etmiştir. Yalnız bu tavsiye sadece oruç tutanlara mahsus değildir. İslam dini, insanın bütün hayatı boyunca iyi bir insan olmayı, güzel vasıflar kazanmak gerektiğini beyan etmiştir. Çünkü kalbinde taşıdığı İslam nuru bunu gerektirir. Toplumda münasebette bulunduğu kimselere karşı iyi münasebette bulunmayan, iyi söz ve hareketlerle bu münasebetlerini ayarlayamayan bir Müslüman kendi imanını kontrol etmelidir. Bu durum iman zafiyetinden ve ibadetlerinin kusurlu oluşundan kaynaklanmaktadır.

Buraya kadar anlatılanlardan çıkarılan şey orucun, kuru bir açlıktan ibaret olmadığı kanaatidir. Bu yüzden oruç, asgari derecede açlık olsa da onun hakikati, kendine hâkim olma, nefsi zapt etme ve bayağı arzulara galip gelme anlamlarını da içeren, “İmsak”tır. Bu bakış açısı ile imsak, karnı ve mideyi yemekten korumak olduğu gibi, gözü haramdan, kulağı gıybet ve abes şeyleri dinlemekten, dili boş laflardan, bedeni dünyaya tabi kılmaktan ve zâhirî ahkâma muhalefetten korumaktır. Oruç, işte o zaman hakikî oruç olur.²¹⁸ Bu da orucun, diğer ibadetler gibi, kalp temizliği sağlaması yönünden önemli bir ibadet olduğunu gösterir.

Seçkin kişilerin tuttıkları oruç, şu altı organı muhafaza etmekle gerçekleşir: Gözün orucu; haram olana ve serbestçe sağa sola bakmamaktır. Kulağın orucu; bir haramı dinlemek yahut yalan ve boş konuşan kişiyi dinlemekten uzak durmaktır. Dilin orucu; kendisini ilgilendirmeyen şeylerden muhafaza etmek, kendisine bir fayda vermeyen konuşmalardan uzak kalmaktır. Kalbin orucu; kalbi tamamen Allah'a

²¹⁶ el-Mekki, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/480.

²¹⁷ Buhari Sahih, 2/228. Talat Koçyiğit, “Oruç ve Faziletleri”, *DİB Dergisi* 9 (1970), 273.

²¹⁸ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 383; Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 208.

bağlamak, yapmaktan çekindiği işleri düşünmekten de uzak durmak, kendisine fayda vermeyen şeyleri istememektir. Elin orucu; eli, haram bir işe yahut kötü bir fiile uzatmaktan korumaktır. Ayağın orucu; ayağı, hayır olmayan yerlere gitmekten korumaktır.²¹⁹ Bu şekilde bedenın orucu sadece açlık değil, diğer azaların da oruç tutması ile gerçekleşir.

Kalbin hastalıklarını gideren oruç, hakikatı ile yapılmadığı takdirde şu kişinin durumuna benzer; yeme ve içmeyi terk edip, ancak haram olan şeyleri yapan kişinin durumu, tıpkı abdest azalarını üç defa mesh eden kişiye benzer. Esas yıkamayı yapmadığı için kişinin abdesti geçersizdir. Bir de orucu yiyip, azalarını haramdan koruyan kişinin durumu vardır ki bu da abdest organlarını birer kez yıkayan kişinin durumuna benzer. Bu kişi fazileti terk etmiştir ama abdesti tamamdır. Bir üçüncü kişinin durumu daha vardır ki o da yemek –içmekten ve azalarını haramdan koruyan kişinin durumu da, abdest azalarını üçer defa tam olarak yıkayan kişinin durumu gibidir. Bu kişi, hem aslı hem de fazileti yerine getirdiğinden kemalin zirvesine erişmiş olur.²²⁰

Sûfiler, orucun riyazet ve açlık yönünü çok iyi tesbit etmişlerdir. Orucun nefis için bir işkence olduğunu, insanın en büyük düşmanının da nefsi olduğunu dile getirmişlerdir. Nefis ise ancak aç bırakılarak disiplin altına alınabilir. Bu yüzden sûfiler sadece ramazan orucu ile yetinmeyip, senenin her ayında, her haftasında oruç tutmayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Sadece su ile iftar açarak üç gün veya daha fazla bir şey yemeden oruç tuttıkları vaki olmuştur. Şimdi açlığın ve az yemenin faydalarını sûfilerin dilinden aktarmaya çalışalım.

4.3. Oruç Nefsin Terbiyesidir

Mideyi tıka basa doldurmak, tasavvuf erbabınca kötü görülmüştür. Az yemenin bedene ve ruha ne kadar faydalı olduğunu, nefsi öldürmenin ancak açlık ile olabileceğini sık sık tekrar etmişlerdir. Nitekim sûfilerden Sehl b. Abdullah Tusterî, açlığın erdemlerini sayarak bitiremez ve; ‘*Kıyamet günü terazide Hz. Peygamber’i örnek alarak aç kalmaktan terazide daha ağır basan iyi bir amel olmaz*’ demiştir. Ona

²¹⁹ el-Mekki, Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı, 3/480.

²²⁰ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/560; Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 209.

göre akıllı insanlar din ve dünya konusunda açlıktan daha faydalı bir şey görmemişlerdir.²²¹

Açlığın büyük bir şeref olduğu geçer bir başka kaynakta. Aç kişinin zekası zahir yönünden daha işlek ve daha keskin, muhakemesi daha düzgün ve bedeni daha sıhhatli olur. Mücadele ve riyazetle, nefislerini terbiye etmiş olanlar, boğazına düşkün olmazlar. Çünkü: ‘‘Açlık, nefis için hudû, kalp için huşû’dur’’ (nefse boyun eğdirir, kalbe Allah korkusu verir). Aç olanın bedeni hudû, kalbi huşû içinde olur. Çünkü nefsâni kuvvetler, açlıkla yok olup gider.²²²

Nefsine çetin riyazet çektiren Bayezid-i Bistamî’ye ‘‘bu marifeti nasıl elde ettin’’ diye sorulduğunda o; ‘‘boş mide ve çıplak bedenle’’ diye cevaplamıştır. Nefsine egemen olmak için onu tüm arzularından mahrum etmiştir. Bir defa nefsi ibadet konusunda isteksiz davranmış, o bu sebepten bir yıl su içmemiştir.

Yine Sehl b. Tusterî’nin açlıkla ilgili şu sözleri tasavvuf açısından önemlidir: ‘‘*Abdalı abdal mertebesine çıkaran az yemek, az uyku, az konuşma ve inzivadır*’’. Yine o, ‘‘nefsini aç bırakanda vesvese kalmaz’’. ‘‘Biliniz ki öyle bir zamandayız; insan ancak nefisini açlıkla, uykusuzlukla ve çaba ile öldürmek suretiyle kurtuluşa erer’’. Bu zamanda manevi kurtuluşa ermenin yolu nefsi açlık bıçağı ile boğazlamak, sabretmek, çabalamaktır. Yine ona göre; peygamberler zaruret miktarı, sıdıklar kifayet miktarı, müminler ihtiyaçları kadar ve hayvanlar ise tıka basa yerler.²²³

İbn Arabî açlığın iki türünden bahseder. Biri ihtiyari, diğeri ise zaruridir der. Velilerin açlığının zorunlu açlık olduğunu, onların açlığın ve tokluğun değiştiremediğı bir melekeye sahip olduklarını söyler. Bu kişiler ibadette yardımcı ve ahrette de hesabı kolay olduğundan dolayı tercih ederler. Salikin açlığını ise ihtiyari olarak değerlendirir. Sabahtan akşama kadar az yer, daima açlık hisseder. Bazen de akşama kadar hiç bir şey yemez, oruç tutar, aç kalma süresini sahura kadar uzatır ve ‘‘Rabbim bana yediriyor ve içiriyor’’ sırrına mazhar olan visal orucu tutar.²²⁴

Gazalî, açlığın faydalarını ve tokluğun zararlarını on maddede özetlemiştir:

²²¹ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 74.

²²² Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 386.

²²³ Ebû Abdîrrahman b. El-Huseyn b. Muhammed b. Sülemî Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, çev. Abdurrezzak Tek (Emin Yayınları, 2019), 209; Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 75.

²²⁴ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 78.

1. Açlık, kalbi saflaştırır zihni açar, hissi geliştirir. Tokluk, kalbi katılaştırır, zihni köreltir, basireti bağlar, zekayı mahveder. Şiblî aç kalmakla ilgili şöyle demiştir; ‘*Ne zaman Allah rızası için aç kalsam, hikmete ve ibrete bir pencere açılır. Buradan bakınca daha önce görmediğim şeyleri görürüm.*’

2. Açlık, kalbi inceltir. Bu sayede insan zikre devam eder ve bundan haz alır. Tokluk ise kalbi katı ve duygusuz hale getirir. Taş kalpli olmak tokluğun sonucudur ve bu Kur’an’da kötü anlatılmıştır. Ebû Süleyman Darânî; ‘*İbadetten en çok haz aldığım vakit, karnımın sırtıma yapıştığı zamandır*’ demiştir.

3. Açlık; alçak gönüllü olmaya, tokluk; büyükmeye ve şıarmaya sebep olur. Büyükmelen nefis ise Allah’a boyun eğmekten uzaklaşır. Çünkü açlık nefsin en iyi terbiyecisidir.

4. Aç olan kimse belaya düşenleri, musibet ehlini, dertli ve çaresiz olanları unutmaz. Tok olan kişi ise tüm bunları hatırlamaktan uzaktır. Açlık, merhamet, şefkat ve yardım gibi güzel duyguları besler ve geliştirir. Açlığı bilenler, öteki dünya için hazırlık yaparlar.

5. Açlık günah işleme arzusunu kırar, insanın nefesine, kendine hakim olmasını sağlar. Çünkü arzu ve istekleri gıda güçlendirir. Beslenen ve güçlenen bu arzular, insanı günaha sürükler. Fakat açlıkla bedensel arzular zayıflatılır ve etkisizleştirilirse insanı günaha iten unsur ortadan kalkmış olur. İnsan için en büyük saadet nefse hakim olmak, en büyük felaket ise nefsin kendisine egemen olmasıdır.

6. Açlık, uykuyu azaltır. İnsan az uyuduğunda zamanı bollaşır, bu zaman zarfında daha fazla ibadet ile meşgul olabilir. Fazla uyku ömrü kısaltır. Birçok Hak ehli nin görüş birliğinde buldukları husus; Çok yemek çok içmeye, çok içmek çok uykuya, çok uyku da ömrün boşa geçmesine, ibadet fırsatının kaçmasına, kalp kasvetine sebep olur. İnsanın en değerli şeyi hayatı ve zamanıdır. Hayatını ve zamanını boşa geçirmeden yaşmalıdır.

7. Açlık ve az yemek kulun Rabbi’ne daha çok hizmet ve ibadet etmesi için ona zaman kazandırır. Tokluk ve oburluk ise insanın zamanını nefsi için harcamasına, nefesine daha fazla hizmet etmesine sebep olur. Açın zamanı camilerde, tokun zamanı ise pazarlarda geçer.

8. Aç bedence daha sağlıklıdır, kilo alma (obezite) hastalık vs. olmaz. Tok ve obur insanlar sağlıklı bir ömür süremezler. Çünkü fazla kilodan kaynaklanan rahatsızlıklar peşinden gelir. Bu rahatsızlıklardan kurtulmak için insanların harcadıkları para, çektikleri sıkıntılar düşünüldüğünde az yemenin önem ve hikmeti daha iyi anlaşılacaktır.

9. Aç olanın meşgalesi ve geçim sıkıntısı az, tok olanın çok olur. Tok kişi daima kendini midesine borçlu hisseder ve bu borcunu ödemek için de durmadan koşturur. İnsanı helâka sürükleyen iki neden dünya hırsı ve mal tutkusudur. Bunun da sebebi yeme ve cinsel arzularıdır. Az yemek cehennem kapılarını kapatır, cennetin kapılarını açtırır.

10. Aç cömerttir. Yoksula, kimsesize, yetimlere, gariplere yardım eder ve bunun ecrini ahrette mutlaka görür. Nitekim alınan gıdaların sonu pis bir yerdir ancak yardımlar Allah'ın lütûf hazinesinde toplanır. Hz. Peygamber, şişman birinin göbeğini işaret ederek, şişmanlığın sebep olduğu gıdanın fakir fukaraya verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Tokluk ise insanın hayır hasenat yapmasına izin vermez, insanı cimrileştirir ve bencilleştirir.²²⁵

Açlık, kalpteki kanı azalttığı için onu ak hale getirir. Yani nurlandırmış olur. Yine açlık, kalbi örten perdenin kalkmasına ve mükâşefenin açılmasına vesile olmaktadır. Açlığın tüm bu faydalarını müşahede ettikten sonra orucun insana ve hatta topluma ne kadar etki ettiği, insanı manevi anlamda güçlendirdiği görülmektedir.

4.4. Oruç Bir Kalkandır

Oruç, dünyada günahlara ve kötü şeylere, ahrette ise cehennem ateşine karşı bir kalkan niteliğindedir. İbnu'l Arabi, ‘oruç kalkandır’ hadisi şerifini şöyle yorumlar: ‘Orucun manası şehvetlerden el çekmek olması dolayısıyla oruç, şehvetlere karşı bir kalkan olmuştur. Şehvetin azalması ile de ateş izale olmuş olur. Bu şu manaya gelir ki; insan dünyada şehvetlerden elini çektiğinde bu davranışı onun için ahrette ateşe karşı bir koruyucu olur.’²²⁶

²²⁵ Uludağ, *Hayata Şûfi Gözüyle Bakmak*, 80.

²²⁶ Koçyiğit, *Oruç ve Faziletleri*, 274.

Orucun bu şekilde dünya ve ahirette karşılaşılabilecek tehlikelere karşı bir kalkan oluşu, onun kendisini ifsad eden ve sevabını eksiltecek şeylere karşı korunmasını gerektirir. Çünkü mademki oruç bir kalkandır ve dolayısıyla kalkanın görevini üstlenmektedir. Nasıl ki kalkan, savaşta karşıdan gelecek her türlü saldırıyı önlüyorsa, oruç da aynı şekilde dünyadaki şehvet saldırılarına ve ahiretteki ateşin alevine karşı bir önleyici mekanizmadır.

Yine daha önce de bahsettiğimiz gibi oruç ibadeti de sadece bedenün bazı isteklerinden uzak kalması anlamında değildir. Beden oruç tutarken ruh da bu oruca eşlik etmelidir. Gözünü, dilini, kulağını, elini ve kalbini şeytani her işten uzak tutmaktır. Bu şekilde yapıldığında orucun gerçek manası tamamlanmış ve hadiste bahsedildiği şekilde tüm tehlikelere karşı bir kalkan niteliğini gerçekleştirmiş olur.

2.4.5. Oruç Allah’a Şükürün Bir İfadesidir

Yüce Allah insanlara sayısız nimet ve lütûfta bulunmuştur. Karşılığında ise insanlardan güçlerinin yetmeyeceği bir şeyi istememiş, zor şartlar koşmamıştır. İnsanların bu nimetler karşılığında Allah’a şükran borcu vardır. Şükran borcunu tamamen ödemek mümkün olmasa da oruç ile insan en azından, Allah’a karşı vazifesini yerine getirmiş olmaktadır.

Şükür, sadece maddi nimetlerin karşılığında yapılması gereken bir şey değildir. Özellikle manevi nimetlerde yani Yüce Allah’ın insanlara hidayet etmesi ve ibadetleri yapabilme arzusu, şuuru vermesi de şükürün birer sebebidir.

İnsanlar zamanla Allah’ın verdiği nimetlere şükretmeyi unutabilir, hatta nimetleri vereni de bazen hatırlamayabilir. Fakat insan elindeki nimeti ancak kaybedince değerini anladığından, bu nimetlerden de yoksun kaldığında şükretmenin değerini anlayacaktır. Yemekten, içmekten bir müddet yoksun kalan kimse, öncesinde sahip olduğu nimetlerin kıymetini bilinç düzeyine taşır. Yememenin, içmemenin ve tokluğun değeri oruç ile anlaşılır. Böylece nimetin değerini bilen, nimeti kendisine verenin de kadrini bilip O’na şükreder.²²⁷

²²⁷ Yusuf el-Kardâvî Kardâvî, *İbadet*, çev. Hüsamettin Cemal (Trabzon: Muvahhit Yayınları, 1986), 366-367; Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’an’da Oruç Psikolojisi”, *Diyanet İlmî Dergi* 1 (2007), 69.

Oruç tutulan günlerde, kişinin ruhunda bir şükran duygusu uyanır. Oruç ibadetini sonuna kadar tamamlayabilmek, kişinin kalbinde Rabbi'ne olan sevgisini ve minnettarlığını ifade etmesi demektir. Oruç diğer ibadetlerden biraz daha farklı ve nefse ağır gelen bir ibadettir. Nefsin temizlenmesine de katkı sağlayan oruç ibadeti, şükürün bir ifadesi olarak da insanı Allah'a yaklaştıran bir bağıdır.

5. Zekât

5.1. Zekâtın Tanımı ve Önemi

Sözlük anlamı ‘‘artma, arıtma, övgü ve bereket’ ’ anlamlarına gelen zekât kelimesi dini terim olarak maddi imkânı olan Müslümanların Kur’an’da belirtilen yerlere vermek sûreti ile mallarından alınan paydır. Kur’an’da otuz iki yerde geçen zekât kelimesi, islamiyetin ilk anlarından itibaren Müslümanlara benimsetilmiş, zenginlere verilen imkânın fakirlerle de paylaşılması gerektiği ve bu ibadetin namaz ibadeti kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.²²⁸

Çoğunluk görüşe göre Zekât’ın Medine döneminde farz kılındığı bilinmektedir. Buhârî’nin rivayet ettiği bir hadiste, Hz. Peygamber’in zekât farz olmadan önce fitır sadakası vermeyi emrettiği, ancak Zekât farz kılındıktan sonra fitır sadakası konusuna bir daha girmedeği ifade edilmiştir. Hz. Peygamber’in her sözünü emir bilen ashâbın, her yıl Ramazan ayında fitır sadakası vermeye devam ettiği hadiste yer almıştır.²²⁹

Kur’an’ı Kerim’de ve Hz. Peygamber’in sünnetinde namaz ile birlikte zekât da zikredilmiştir. Bu durum bize zekâtın da en az namaz kadar önemli olduğunu, bir müslümanın ancak bu iki ibadeti eda etmekle kâmil manada bir mümin olabileceğini işaret etmektedir. İki ibadet de birbirini tamamlayan bir elmanın yarısı gibidir ki, namaz bedenî olarak yapılan bir ibadet iken, zekât mal ile yapılan bir ibadettir. Bedenine ve ruhuna hâkim olan kulun tek gayesi, Allah’a yaklaşmak ve rızasına erişmek olacaktır.

Yine Allah Kur’an’ı Kerim’de kurtuluşa erenlerin bir özelliğinin de zekât vermeleri gerektiği ‘‘Müminler gerçekten felah bulmuştur. Onlar namazlarında huşû içindedirler. Onlar tümüyle boş işlerden yüz çevirenlerdir. Zekâtı da yerine getirenlerdir’’. (el-Müminun 23/1-4) ayeti kerimesinde vurgulamıştır. Zekât vermek,

²²⁸ DİB, *İlmihal*, 1, (Ankara, DİB yayınları, 2006), 422.

²²⁹ Buhârî, ‘‘Zekât’’, 76, Mehmet Erkal, ‘‘Zekat’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/197-207.

müminlerin, muhsinlerin, iyi ve müttaki kulların vasıflarındandır. İnsanın çalışıp kendi emeği ile zengin olması ve zekâtını vermesi, hem dünyada rahat ve huzurlu olmasına, hem de ahrette kurtulanlardan olmasına sebeptir.

Zekâtın bir ibadet olmasının yanı sıra, kişide ve toplumda ahlâkî değerleri yücelten, sosyal yapıyı güçlendiren bir yapı olma özelliği de vardır. Zekâtın amacı; bireyin yalnızca kendi nefsi için çalışıp hayatını sürdürerek, bencilce ama huzursuz bir yaşamdan ziyade, kendisini başkalarının da yerine koyan, onların hakkını gözeten, toplumla sosyalleşen bir profil ortaya çıkarmaktır. Bireyi temizler, tezkiye eder. Zengin kişiyi aşırı mal düşkünlüğünden kurtarır. Böylece yardıma muhtaç insanların elinden tutup, kendisine verilen nimetin şükrünü eda etmiş olur.

5.2. Zekâtın Ruhu

Zekâtın ruhu konusunda İbn Arabî'nin yorumları dikkate değerdir. O zekâtın her ne kadar mallar için emredilmiş olsa da insanın hakiki mal sahibi olmadığını, gerçek mal sahibinin ancak Allah olduğunu bu sebeple malların ve canın da Allah'a ait olduğunu ifade etmiştir. Allah'a ait olan bir şeyde insan sadece bir emanetçidir. Nefsin zekâtı yoktur ancak malın zekâtı vardır. Nefsin cimriliğinden²³⁰ kurtulup zekâtı veren kişi felah bulmuştur.

İbn Arabî'nin dilinden zekâtın farz olmasının batınî yönü şöyledir:

Zekât Kitap, Sünnet ve İcma ile farzdır. Bu konuda hiçbir görüş ayrılığı yoktur. Herkes Allah'tan başka her şeyin varlığının Allah'a bağlı olduğunda görüş birliğine varmış, bu görüş birliğinden dolayı herkes varlıklarını Allah'a dayandırmıştır. İşte varlığın zekâtı hakkındaki görüş birliğinin (batınî) yorumu budur. Böylece Allah'a ait olan şeyi Allah'a bıraktık. Şu hâlde Allah'tan başka mevcut yoktur. Bu konuda Kitap'tan delile gelince Kur'an-ı Kerim, '*O'nun vechinden başka her şey yok olacaktır*'²³¹. Vech ise varlıktan başka bir şey değildir. Bu ise zatların ve varlıkların ortaya çıkmasıdır. Sünnetten delil ise, '*Allah'tan başkasının güç ve kuvveti yoktur*' ifadesidir. Zekâtın farz oluşunun aklî ve dini yorumu budur.²³²

²³⁰ El- Haşr, 59/9.

²³¹ El-Kassas, 28/88.

²³² Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015), 53.

Allah'a ait olan bir şeyi, insan tamamen kendisine mal etmemelidir. Daha önce de belirtildiği gibi insan sadece bir emanetçidir. Zamanı geldiğinde o emaneti yerine vermelidir. Nitekim bir ayeti kerime'de; ‘‘ Allah müminlerden canlarını ve mallarını satın almıştır’’.²³³ Ayette bahsedilen konu nefis ve mallardır. Nefsin zekâtı yoktur ancak nefse gem vurup malın zekâtını vermek de nihaî kurtuluşun tek çaresidir.

5.2.1. Zekât Allah'a Verilen Bir Borçtur

İnsan yaratılışı itibari ile nefse ve mala çok düşkündür. ‘‘ İnsan malı sevmede de çok şiddetlidir’’²³⁴. Ayetinde de ifade edildiği gibi, insanın fitri özelliğinde var olan hırs, mal ve makam sevgisi kolaylıkla vazgeçebileceği şeyler olmadığından, nefsinin yenip zekâtın ve sadakanın hakkını verdiği kurtuluş müjdesinin muhatabı olmaktadır. Çünkü sadaka, nefse yükümlülük, külfet getirir. Kul zekâtını verdiği doğasının, yaratılışının dışına çıkmıştır ve bu özelliği ile nefsin cimriliğinden kurtulduğundan, ilahi bir vasıfla yani cömertlikle ahlâklanmış olur.

Yine İbn Arabî ‘‘Namazı kılın, zekâtı verin. Allah'a güzel bir borç (karz-ı Hasen) verin’’²³⁵ ayeti kerimesinden yola çıkarak farz olarak verilen zekât ile birlikte gönüllü verilen sadakaları da kastederek onu, Allah'a verilen bir borç olarak değerlendirmiştir. Allah için yapılan hiçbir şey karşılıksız kalmaz, verilen zekât ve sadakalar artarak kula geri döner. Şu hadis bu gerçeği kanıtlar niteliktedir ki; ‘‘Muhakkak ki sadaka, Rahman'ın eline düşer. Aranızdan biri mallarını artırdığı gibi Allah da onu bereketlendirir.’’²³⁶

Allah için yapılan hiçbir şey karşılıksız kalmaz bu dünyada. Ve insan yine Allah için malından feragat edip bir miktar bağışladığında onun bedelini Allah kat kat verecektir. Ayeti Kerime'de geçtiği üzere; ‘‘Bir şey infak ederseniz Allah onun yerine bedelini (halef) koyar’’²³⁷. Çünkü kul infak ettiği kimseyi ihyâ ettiği için Allah da bu kula sadece kendisine ait olan ebedî bir hayatla hayat verir. Kulun hayatı olmadığı ise ebedî bir hayattan söz etmek mümkün değildir.²³⁸ İşte kulun yaptığı bu alışveriş

---

²³³ Tevbe, 9/111.

²³⁴ Âdiyat, 100/8.

²³⁵ Müzzemmil, 73/20.

²³⁶ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 250.

²³⁷ Sebe, 34/39.

²³⁸ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 253.

Allah'ın mülkünden verip ve yine Allah'ın kendisine ebedî bir hayatla karşılık vermesi kul için nihâi bir mutluluktur.

Zekâtın Allah'a veriliyor oluşunu bir başka şekilde daha değerlendirecek olursak, Allah'ın mülkünden zekâtı alan kişi, veren kişinin elinden değil de bizzat Allah'ın elinden almış gibi olur. Bu şekilde hem zekâtı veren kişi, kendi nefsinde bir büyüklüğe düşmemiş olur, alan kişi ise de bir başkasından değil de Rabb'inden aldığı için şükür ve minneti ancak Allah'a duyar ve o kişi karşısında bir mahcubiyet hissetmez. Bu düşüncelerle verilen zekât, yani Allah'ın elinden veriliyor ve alınıyor oluşu iki taraf hem veren hem alan için de ilâhi bir nimete dönüşmüş olur. Zekâtı veren kişi Allah'ın elinden yine Allah'a vermenin mutluluğunu ve şükürünü yaşar, alan kişi ise Allah'tan aldığı yardım için şükür ve minnetini sadece Allah'a sunar.

5.2.2. Zekât Nefsin ve Malın Tezkiyesidir

Terim olarak zekâtı, malın bir kısmından Allah'ın belirlediği yerlere verilmek üzere alınan bir pay olarak daha önce tanımlamıştık. Ancak bu çizilen sınırın ötesine çıktığımızda aslında fakirlere verilenin dışında zekâtın manası, müminin hayatını tümüyle kuşatması ve harcamalarındaki esas gayenin Kur'an'ın zekâta yüklediği asıl manaya erişmek olduğu anlaşılacaktır. Nitekim Ayeti Kerime'de; '*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça gerçek iyiliğe ulaşmış olamazsınız*'²³⁹. Gerçek iyiliğe ulaşmanın ancak zekât ile yani başkaları için harcamakla olabileceğini Kur'an bize beyan eder. İşte bu durum bize zekâtın arındırıcı, temizleyici özelliğinin olduğunu gösterir.²⁴⁰

Zekâtın temizleyen, arındıran, kişiye hayır ve bereket getiren ve aynı zamanda da cimrilik ve bencillik gibi kötü hasletlerden temizleyen bir ibadet oluşunu bir başka ayette açıkça emredilmiştir ki; '*Onların mallarından, onları kendisiyle temizleyeceğin ve arındıracağın bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et...*'²⁴¹ ifadesinde müminlerin nefis ve mal temizliği yapmalarının gerekli olduğuna, bunun da ancak sadaka (zekât) ile olabileceğine işaret edilmiştir.

²³⁹ Ali İmran, 3/92.

²⁴⁰ Ahmet Özdemir, "Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur'an'a Göre Zekât ve Faiz", *Araştırma ve İnceleme*, (2015), 151.

²⁴¹ Tevbe, 9/103

Bu açıdan değerlendirecek olursak zekât, her halükârda temizlikle alakalıdır. Öncelikle zekât ile alınan mal temizlenir. Daha sonra malından zekât veren kul, nefsinin cimriliğinden arınarak, yaratılışı itibari ile mala olan düşkünlüğünü aşmış duruma gelir. Zira mal düşkünlüğünde olan kişiler için zekât, çok ağır bir yükür. Yoksulların hakkı olan o malı kendilerine ait sanırlar. Hâlbuki zekâtın kendilerini temizleyip arındıracağını, onlar için ancak hayır ve bereketten başka bir şey getirmediğini kavrayabilseler, içinde buldukları gafletten kendilerini kurtarabilirler. Fıtrat itibari ile insanın mala düşkün oluşu, her yaptığı için karşılığını dünyada iken bulma isteği bazı insanları zekât vermekten alıkoyar. Hâlbuki Allah verdikleri malın ahrette kendi adlarına bir karşılık olarak saklanacağını bildirmiştir.

Zekâtın Allah'ın mülkünden fakirlerin payına düşen bir hak olduğunu daha önce ifade etmiştik. Zekâtı veren kişi bu düşünce ile malının fakirlere ait kısmını çıkardığında, nefsinde herhangi bir zorluk, güçlük yaşamayacaktır. Çünkü malın gerçek sahibinin Allah olduğunu ve yine O'na döneceğini bilir ve bu şekilde nefsini tezkiye etmiş olur. Şu da bir gerçektir ki insan, Allah'ın verdiği mal ve mülkün gerçek sahibi değil, sadece vekilidir. Vekil olan kişiye düşen de malda belirlenen payı, emredilen yerlere vermektir.

5.2.3. Zekât Şükrün Edasıdır

Zekâtın arındırıcı ve temizleyici özelliğinden bahsettikten sonra bir başka anlam yükleyecek olursak işte bu “şükür” olur. Çünkü şükür, zekâtın asıl manası ve gayesi olarak kabul edilir.²⁴²

Şükür, kendisine bahşedilen tüm nimetlerin Allah'tan geldiğini bilmek, her şeyin Allah'a ait olduğunu, kendisinin ise sadece bir vekil, aracı olduğunun şuuruna ermektir. Bütün nimetlerin kadrini bilip, her bir nimetin hakkını vermektir. Nimetleri hayatı boyunca saymakla dahi bitiremeyecek olan²⁴³ insanoğlu tüm ömrünü şükretmeye ayırır, yine de Allah'a olan borcunu yerine getirmiş olmaz.

Her bir nimetin şükrü farklı şekilde olmalıdır. Bedeni nimetlerin şükrü, beden yapıları ibadetlerle, malî nimetlerin şükrü ise mal ile olmalıdır. Her bir nimet farklı olduğundan dolayı, nimetin gerektirdiği şükür de farklıdır. Mesela Enes bin Malik'e

²⁴² Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 454.

²⁴³ En-Nahl, 16/18.

göre evin zekâtı, içinde misafir için bir oda bulundurmadır.²⁴⁴ Kalbin zekâtı letâfet, malın zekâtı ise fakirlere bir miktar sarf etmektir. Ehli fakr'ın zekâtı da malâyani şeylerden kalbi boşaltarak her nefesi Allah için harcamak, herhâlde Allah'a hamd etmektir. Bu sebepten bazı velilere müflis adı verilmiştir. Çünkü onlar sadece dünyaya ait şeyleri harcamakla yetinmezler hatta bazı ibadetlerin sevabını dahi başkalarına bağışlarlar. Onların tek gayeleri İlâhi rıza'ya ulaşmaktır.²⁴⁵

Zekât verilirken dikkat edilmesi gereken bir nokta daha vardır ki her iki tarafın da niyetinin halis olması gerekmektedir. Zekâtı veren kişi, kendisinin bir aracı olduğunu bilmesi, Allah'ın mülkünden yine Allah'a verdiği farkında olarak Allah'a şükretmesi gerekir. Zekâtı alan kişi de, kendisine gelen nimetin Allah'tan olduğunu bilip, aracı olana teşekkür etmekle birlikte şükür ve minnetini Allah'a yapmalıdır. Çünkü aldığını Allah'tan başkasından bilen zilletle almış olur. Alma ve verme işini başka bir kaynağa dayandıran kişi, büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalmış olur. Allah için almanın ve vermenin en sağlam ölçüsü, kişinin nezdinde vermekle verilmenin, sıkıntı ile genişliğin aynı şekilde algılanmasıdır.²⁴⁶

6. Hac

6.1. Haccın Tanımı ve Önemi

Hac kelime olarak "bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak" manasından-hgv-kökünden türemiştir. Arapça "da " gitmek, yönelmek, ziyaret etmek" anlamlarına gelen Hac kelimesi, fikhî terim olarak, imkânı olan her müslümanın belirlenen zaman içerisinde, Kâbe'yi, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmek ve belli dini görevleri yerine getirmek şeklinde ifade edilmiştir.²⁴⁷

İslâmiyetin temel esaslarından beşincisi olan hac, hicretin dokuzuncu yılında farz kılınmıştır. Kur'an'ı Kerim'de: "Yoluna gücü yetenlerin evi (Kâbe) hac ve ziyaret etmeleri Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır"²⁴⁸ buyrulmuştur. Hz. Peygamber'in

²⁴⁴ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 341.

²⁴⁵ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 214.

²⁴⁶ Serrac, *el-Lümâ*, 165-166.

²⁴⁷ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/413-416.

²⁴⁸ Ali İmran,3/97.

sünnetinde haccın önemi ve yararları anlatılmış ve bu görevin nasıl yerine getirileceği fiilen gösterilmiştir.²⁴⁹

Tam bir teslimiyet gerektiren hac, insanın tüm varlığı ile ilgilidir. Hem bedenî hem de mali olarak yapıldığı için içerisinde birçok hikmet toplanmıştır. Bedenen yapıldığı için namaz ve oruç ile, mal ile yapıldığı için de zekât ile benzerlik gösterir. Hac yüceltilen birini ziyaret etmektir.²⁵⁰ Hacca giden kişi, namazlarında yöneldiği Yüce Zât'ı bizzat evinde ziyaret etmiş sayılmaktadır.

Diğer bütün ibadetlerde olduğu gibi hac ibadetinde de insanların hayrına tahakkuk eden yükümlülükler vardır. Bu açıdan bakıldığında özet olarak hikmetleri üç maddede değerlendirebiliriz. Birincisi, Allah'ın insanlara bazı şeyleri emretmesi ve bunların yerine getirilmesi ile insanlara lütûfta bulunmasıdır. İkincisi haccı, eksiksiz yerine getirip, günahlardan kurtulmanın ve Allah ile buluşmanın verdiği mutluluk. Bir diğer hikmet ise, bu ibadeti tek tek yerine getiren insanların ümmet olarak sağladığı fayda ve yüksek mertebedir.²⁵¹

Hac, kulun Allah ile buluşması, ruhun Allah'a yükselişidir. Kâbe etrafında yapılan tavaf, adeta bir teslimiyetin göstergesidir. Arafat, Allah'ın huzurunda bekleyişi yani kıyameti simgeler. Safa- Merve arası gidiş ve geliş, insanın kendini arayışını ifade eder. Her bir ibadetin ve şeklin içerdiği bir anlamı vardır. Bu anlamı ve hissiyatı yakalayan mümin, tüm günahından arınmış bir şekilde dünya hayatına açtığı tertemiz bir sayfa ile geri döner.

Hac ibadetinin sadece bireysel açıdan kazandırdığı hikmetlerden ziyade toplumsal ve sosyal açıdan da birçok kazanımları mevcuttur. Birçok müslümanın aynı anda, aynı niyetle bir araya geldiği hac, insanların birlik olma, cemaat olma ruhunu kuvvetlendirir. Benlik düşüncesinin en az seviyeye indiği, ma'şerî ve ictimâî düşüncenin en üst seviyeye çıktığı bir ibadettir hac.²⁵²

Milyonlarca insanın sadece Allah için bir araya geldikleri yer olan hac, Müslümanların birlik göstergesi olma bakımından da oldukça önem taşır. Arkalarında

²⁴⁹ DİB, *İlmihal*, 1, (Ankara, DİB yayımları, 2006),515.

²⁵⁰ el-Mekki, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Aızığı*, 3/488.

²⁵¹ Tahsin Görgün, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/397-399.

²⁵² Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 219.

dünyaya ait ne varsa bırakarak, nefsi şehvetlerden arınıp Allah'ın huzurunda bir olmanın heyecanı ile yerine getirilen bir vazifedir. İnsanlar adeta tek bir beden gibi bütünleşir. Rengi, dili, ırkı ne olursa olsun hepsinin amacı aynıdır. Hiç kimseye özel bir muamele yapılmaz tıpkı ahrette insanların bir ve eşit oluşu gibi. Hac, kıyamet ânının bir provasıdır âdeta.

İbn-i Arabî Ayette geçen (Âl-i İmrân 3/97) hac kelimesini şöyle yorumlar; ‘‘Hac kelimesi ‘hic’ ve ‘hac’ şeklinde de okunmuştur. Bu ise mastar bir kelimedir. Kelimeyi ‘hac’ şeklinde okuduğunda kişiye Ev’i ziyaret etmesi farz olur. Bu şekilde üzerine düşen şeyleri yerine getirmesi gerekir. Ancak bazıları ‘hic’ şeklinde okuyarak ismi kastetmiş ve bununla da Ev’i ziyaret etmeyi önemsemek anlamı çıkarmıştır. Bu iki okuyuş şeklinin arasında büyük fark vardır ki, ‘hac’ şeklinde okuduğunda Ev’i, ‘hic’ şeklinde okuduğunda ise Ev’in yönünü amaçlar. Aynı birinde Ev’in yeri, diğerinde Ev’in hizmetçisi makamına ulaşır. Bu durumda hac yaparken kulun durumu, Hakk’ın kendisini yerleştirdiği müşahedeye göre ortaya çıkar.

Ev’i ziyarete niyet etmeyi bir hâl niyetlenmesi olarak ifade eder İbn-i Arabî. Çünkü Ev, varlığıyla kendisine yerleşeni arar. ‘Allah’ın insanlar üzerindeki hakkı’, sözünden kasıt kalplerini bir ev gibi inşa etmeleridir. Bunu gerçekleştiren kalpler, Hakk’ın kendilerinde mekân bulmasını arzu ederler. İşte ‘hic’ şeklinde okumanın manası budur. Hac şeklinde okumak ise, kalbinde Rabbinin eserlerini görmeye çalışmalıdır.²⁵³ Bu şekilde kalpten Allah’a yönelmenin şuuru ile hacca niyetlenen kişi, kendisinden makbul olunacak haccın rotasını çizmiş olmaktadır.

Kâbe, henüz İslamiyet gelmeden önce Allah’ın emri ile Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail tarafından inşa edilmiştir.²⁵⁴ Kâbe tamamlandıktan sonra Hz. İbrahim kendisine vahyedilen emir ile insanları davet etmiş²⁵⁵ ve kıyamete kadar sürecek olan bu davete icabet edenler, o ilâhî çağrıya cevap veren (lebbeyk Allahümme lebbeyk) müminlerdir. Hac’ın bu şekilde eski bir tarihe dayanması ve menâsiklerinin (rükünlerinin) uygulanışının farklı olması hasebiyle, sûfilerin bu ibadet üzerine daha fazla

²⁵³ İbnü’l-Arabî, *Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, 1/49.

²⁵⁴ İrfan Yücel, *Hac Rehberi* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 10.

²⁵⁵ ‘‘Bütün insanlara hacc’ı ilan et ki gerek yaya gerekse binek üzerinde uzak yer ve yollardan sana gelsinler de kendilerine ait hac’daki menfaatleri yakinen görsünler. Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği hayvanlardan belirli günlerde Allah’ın adını anarak kurban kessinler. İşte bu kurbanlardan hem kendiniz yiyin hem de fakiri, yoksulu doyurun. Sonra vücutlarındaki kirleri gidersinler ve Beyt-i Âtik’i (kâbe) tavaf etsinler’’ (Hac 22/27-29).

yoğunlaşmalarına sebep olmuştur. Nitekim her bir rüknün farklı bir anlamı ve hikmeti vardır. Bu hikmet ve manaları akıl ile kavramak pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü hikmetlerin işaret ettiği manalar yer yer mecazîdir. İşte bu yüzden de mutasavvıfların çoğu bu hikmetlerin sırrına ermenin yollarını araştırmışlardır.²⁵⁶

6.2. Haccın Ruhü

Hacca niyet eden kul, kalbinde dünyaya ait ne varsa hepsini terk etmekle bu yolculuğa başlamalıdır. Kendisini her türlü kötü hasletten arındırmalı ki, başlamış olduğu bu yolculuğun hikmet ve sırlarına erişme imkânına varabilsin. Çünkü aslında hac, zahirde Mekke'ye yapılan bir yolculuk gibi görünse de batınî olarak insanın iç dünyasına yaptığı bir yolculuktur.

Hac, aklın bir nevi devre dışı kaldığı bir yolculuktur. Çünkü insan nefsinin bir türlü bağlantı kuramadığı ve aklın ameli hükümlerin inceliğini çözümleyemediği sırlarla dolu bir ibadettir. Nitekim cemrelere taş atmayı, Safa ile Merve arası tekrar tekrar gidip gelinmesi akıl ile yorumlanamayacak amellerdir. Tüm bunlarla kastedilen amaç sadece kulluğu ve teslimiyeti kâmil manada göstermek içindir.²⁵⁷

Mesela akıl ile açıklanabilen ibadetlere baktığımızda; zekâtın fakirlere karşı duyulan bir şefkat ve merhamet göstergesi olduğunu, orucun insanı, birtakım nefsi arzularından uzaklaştırarak ibadetlere karşı bir hassasiyet ortaya çıkardığı, namazın ise içerisinde bulunan rükû ve secdelerin Allah'a karşı gösterilen bir şükür olduğunu akıl ile kavramak pekâla mümkündür. Ancak haccın rükûnleri böyle değildir. Hac ibadetinin rükûnlerinin tek gayesi Allah'ın emrini uygulamaktır.²⁵⁸ Çünkü eğer tüm ibadetler akıl ile çözümlenip, nefis ile bağ kurulabilseydi, insanlar mantıken ibadetlerini yerine getirir ancak ruhen tam bir teslimiyet ve samimiyet gerçekleşmemiş olurdu ki bu da ibadetlerin gayesine muhal olan bir durumdur.

Yine Gazali, hac yapacak kişinin, nereye yöneldiğinin bilincinde olması gerektiğini vurgular. Nefsin arzularından tamamen uzaklaşarak, evini barkını bırakıp, Allah'ın Ev'ini ziyarete yöneldiğinin şuurunda olmalıdır. Benliğinde Kâbe'nin yüceliğini ve Kâbe'nin sahibinin azametini kavramalı, benlik duygusundan sıyrılarak

²⁵⁶ Süleyman Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf* (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2001), 67.

²⁵⁷ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/642.

²⁵⁸ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/643.

yalnızca Allah'ın rızasını düşünerek bu yola çıkmalıdır der. Çünkü kalbinde dünyaya ait hisler taşıyarak böyle bir yolculuk yapan kişi, haccın edasını hakkıyla yerine getirmemiş olur.

Ebû Talib el-Mekkî hac yolculuğuna çıkan kişi için şunları söylemiştir;

'Hacı, yolculuk esnasında kâinata gördüğü Allah'ın ayetlerini, O'nun varlıklardaki hikmet ve kudretini gösteren tecellilerini, her an yeniden yarattığı şeyleri düşünerek ibret almalıdır. Bu şekilde her şeyde onun için bir ibret bulunmalı, bir öğüt çıkarmalıdır. Çünkü hacı, ahret yolunda giden kimse gibidir. Her şey ona bir hatırlatma olmalı, her şeyde yeni bir basiret ve ferasete ulaşmalıdır. Her şey kulu Allah'a döndürmeli, kulu Allah'a sevk etmelidir. Böylece hacı Allah'ın emrini düşünür, hikmetini görür ve kudretine şahitlik eder'.²⁵⁹

Hac, sembollerle yüklü bir ibadet olduğundan dolayı mutasavvıflar, simgesel anlamı üzerinde durmuşlardır. Mesela İbn Arabî; *'Gökte arş ne ise yeryüzünde Kâbe'de odur. Melekler arşı, İnsanlar Kâbe'yi, Allah'a hamd-ü sena ederek tavaf ederler, ama insanların hamd-ü senaları daha üstündür. Çünkü onlar bedenlerindeki tüm zerrelereyle Allah'ı zikrederler'*.²⁶⁰ Allah kulun hamd-ü senasına daha çok değer vermiştir çünkü Allah nezdinde kulun kalbi Kâbe'den daha üstündür. Nitekim sûfiler'in bir sözü vardır; *'Kâbe, Azer'in oğlu Hz. Halil İbrahim'in, kalp ise Allah'ın eseridir.'*

Hac'daki her davranış, her iş, her yöneliş bir işaret ve bir şifredir adeta. Hepsinde pek çok hikmetler, faydalar ve hakikatler gizlidir. Bir perde ile örtülü olan bu sırlar ve hakikatler, usulünce aralanmaya başlayınca, hakikat ışıltılarının süzüldüğü görülür ve perde aralandıkça da bu mûkaşefe artarak devam eder. Yine sûfilerden Cüneyd-i Bağdadî ile hac yolculuğu yapan birisi arasında şu konuşma geçer;

Cüneyd-i Bağdâdî sorar:

'-Nereden geliyorsun?

-Hacda idim, oradan gelmekteyim.

-Hac yaptın mı?

-Evet

²⁵⁹ el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, 3/504.

²⁶⁰ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 92.

-Eviden çıkıp sahralarda yol almaya ve memleketinden sefer yapmaya başladığın vakitten beri bütün günahlardan göç edip ayrıldın mı?

-Hayır.

-O halde rihlet yapmadın, yola çıkmadın. Tekrar söze devam eder: Eviden çıkıp her gece bir menzilde konaklarken, bu makam ve menzillerde Hak yolunun makamlarından bir makam kat ettin mi?

-Hayır.

-Şu hâlde menzil ve mesafe almış değilsin. Cüneyd soru sormaya devam eder: Mikatta ihrama girdiğin vakit, elbisenden soyunup çıktığın gibi beşerî sıfatlardan da ayrıldın mı?

-Hayır.

-O halde ihrama girmemişsin. Cüneyd devam ediyor: Arafatta vakfeye durduğun zaman (ve orada vakıf iken) müşahedenin keşfinde ve tecellilerin temasında vakf (irfan ve marifet veya vakt) peyda oldu mu?

-Hayır.

-Şu hâlde Arafatta vakfeye durmuş değilsin. Yine devam ederek; Müzdelife'de iken muradın hâsıl olunca, bütün nefsanî murat ve arzularını terk ettin mi?

-Hayır.

-O halde Müzdelife'ye henüz girmiş değilsin. Kâbe'de tavaf yaparken, Hazreti Cemal-i Hakk'ın latifelerindeki tenzih mahallinde sırrın hanesini gördün mü?

-Hayır.

-O halde tavaf yapmış değilsin. Merve ile Safa arasında sa'y yaparken, safa makamını ve mürüvvet derecesini elde ettin mi?

-Hayır.

-Henüz sa'y yapmış değilsin. Yine devam eder Cüneyd: Mina'ya geldiğin zaman münân sakıt oldu mu, yani arzuların düştü mü?

-Hayır.

-Şu hâlde hala Mina'ya gitmiş değilsin. Kurban kesme mahallinde kurban kesince, nefsin arzularını da kurban ettin mi?

-Hayır.

-O halde kurban kesmemişsin. Cemre taşlarını attığın vakit, seninle birlikte bulunan bütün nefsanî mâna ve düşünceleri fırlatıp attın mı?

-Hayır.

-Şu hâlde cemre taşlarını henüz atmış ve hac yapmış değilsin. Geri dön ve tavsif edildiği gibi hac yap. Zira Makam-ı İbrahim'e (yani Hakk'ın dostu olma şerefine ancak) bu şekilde erişebilirsin''.²⁶¹

Bu şekilde Cüneyd Bağdadî'nin hac yapan kişi ile arasında geçen bu diyalog, bizlere haccın hakikatının böyle olması gerektiğini, sembolden öte mana yükleyerek bu yolculuğu tamamlamak gerektiğini anlatmaya çalışmıştır.

Yine büyük sûfilerden Bayezid Bistamî, haccı nasıl yaptığını şöyle anlatmıştır:

'İlk hacca gidişimde Ev'i (yani Kâbe) gördüm, Ev sahibini göremedim; ikinci gidişimde Ev'i de Sahibini de gördüm; üçüncü gidişimde sadece Ev Sahibini gördüm''. Birinci hâl tefrika, ikinci hâl fena, üçüncü hâl fena da fena hâlidir. İbadetler de dâhil olmak üzere her yerde ve her zaman Allah'ın tecellilerini, rızasını, muhabbetini ve iradesini görmek haccın esas amacıdır. Bu hâli kazananlar kâmil insanlardır. Hacı Kâbe'yi tavaf eder ama Kâbe'de veli'yi tavaf eder. Nitekim Bayezid 'İlk zamanlar ben Kâbe'yi tavaf ederdim. Sonra O'nun beni tavaf ettiğini gördüm.''' Demiştir. Nakşibendi tarikatında 'hakikat-ı Kâbe'' denilen makam işte budur.²⁶²

Hac iki nevidir der Hucvirî. Biri gaybetteki hac, diğeri huzurdaki hac. Gaybette Mekke'de bulunan kendi evinde bulunan gibidir. (Çünkü gaybet ve gafletteki haccın olması ile olmaması eşittir). Zira bir gaybet (ve gaflet) hali öbür gaybet (ve gaflet halin) den iyi değildir. Evinde huzur halinde bulunan ve kendini Hakk'ın huzurunda hisseden, Mekke'de hazır olan ve fiilen hac yapan gibidir. Zira bir huzur hali öbür huzur halinden daha iyi değildir. İkisi de aynı derecede iyidir. İmdi hac, müşahedenin keşfi ve tecellilerin teması için bir mücahededir. Mücahede ise müşahedenin illeti değil,

²⁶¹ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 393.

²⁶² Süleyman Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 99.

bilakis sebebi ve vesilesidir. Sebebin manalar üzerindeki tesiri pek fazla değildir. İmdi hac yapmaktan maksat Hane'yi ya da Kâbe'yi görmek değil, müşahedenin keşfi ve tecellilerin temaşasıdır.²⁶³

Hucvirî'nin bu tarifinde müşahede'den maksat, Allah'ı ve tecellilerini kalp ile görmektir. Çünkü kul her nerede olursa olsun müşahedeye mazhar oldu ise onun kalbi Allah'tan başkasını görmez olur. Kalbinde ve ruhunda yalnızca Allah'ı hisseder ve yaşar.

Hac, birisi şart, ikisi rükün olmak üzere üç temel üzerine bina edilir:

a- ihrama girmek

b- Arafat vakfesi

c- Kâbe'yi tavaf etmek. Bunlar haccin farzları olarak da zikredilir. Bunlardan başka hac esnasında yapılan Müzdelife vakfesi, sa'y etmek, şeytan taşlamak ve kurban kesmek, haccin belli başlı vacip rükünleridir.²⁶⁴

6.2.1. Benlik Sifatından Soyutlanma İhram

İhram sözlükte 'haram etmek kendini mahrum bırakmak, anlamına geldiği gibi 'tazim edilmesi gereken mekâna girmek ve bunlara saygı duymak'' anlamına da gelir. Haccin şartı olan ihram, hac veya umre için niyet eden birisine mîkat sınırlarına girdiği andan itibaren, normalde helal olan bazı fiillerin, belirli bir süre için haram kılınması veya bu süre zarfında giydiği dikişsiz kıyafetin adıdır. İhram için 'haccin başlama tekberi'' denilmesi de mümkündür.²⁶⁵

İhramın iki rüknü vardır: birincisi niyettir. Niyet, hac veya umre yapmaya karar vermek ve hangisini yapacaksa onu belirlemektir. Bir diğeri ise Telbiyedir. "Lebbeyk Allâhümme lebbeyk, lebbeyke lâ şerîke leke lebbeyk, inne'l-hamde ve'n-ni'mete leke ve'l-mülk, lâ şerîkelek (Buyur Allah'ım, buyur! Buyur, senin şerîkin yok, buyur! Hamd ve ni'met senindir; mülk, yalnızca sana aittir; senin şerîkin yoktur)"²⁶⁶ cümlesini söylemektir.

²⁶³ Hücvirî, Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi, 392.

²⁶⁴ Yücel, *Hac Rehberi*, 518/545,

²⁶⁵ DİB, *İlmihal*, 1/ 518.

²⁶⁶ DİB, *İlmihal*, 1/519.

Tam bir teslimiyetle telbiye getirmek, yani Hakk'ın davetine icabet²⁶⁷ ve kulluğun bir göstergesi diyebiliriz. Allah'ın mülkünde başka bir ortağı olmadığını dile getirdikten sonra, nefsin heva ve heveslerinden uzaklaşarak bir daha dönmek üzere akitleşmektir. Hacıların her tür dikişli elbiselerden soyutlanarak sadece tek renk ve dikişsiz olan ihramı giymeleri, onların benlik sıfatlarından soyutlanmaları ve Hak'ın huzurunda acziyet sıfatına bürünmelerinin bir sembolüdür.²⁶⁸

İhram kişinin öze dönme çabasıdır. Nefse ait elbiselerinden soyutlanarak, tıpkı dünyaya tertemiz bir şekilde gelişi gibi, ahrette de Allah'ın huzuruna arınmış bir şekilde çıkabilme çabasıdır. Dikişsiz ihramı giymek, dünya ile ilişkisini kesmiş bir şekilde Allah'ın huzurunda fakriyetini ve acizliğini hissetmenin bir ifadesidir.²⁶⁹

Harem'e harem denilmesinin sebebi, İbrahim makamının orda bulunması, oranın emn ve güven yeri olmasıdır. İbrahim (a.s) 'ın iki makamı vardır. Biri beden öbürü kalp makamı. Hz. İbrahim'in bedeninin makamı (yani ikamet ettiği yer) Mekke, kalbinin makamı ise hullet, yani dostluktur. Hz. İbrahim'in makamına gitmeye niyet eden kişinin, ihramı yerine getirmek için, tüm şehvet ve arzulardan yüz çevirmesi, kefen giymesi, avlanması helal olan şeyleri avlamaktan el çekmesi, bütün duyu organlarını bağlaması, Arafat'a hazır olması, oradan müzdelife'ye, oradan da Mescid-i Haram'a gelmesi ve diğer rükünleri yerine getirmesi gerekir ki haccın hakkını vermiş olsun.²⁷⁰

İbn Arabî ihram konusunu Allah'ın sıfatlarıyla bezeyerek yorumlar. İhramlı kul, manevi yönden Hakk'a bakan, maddi yönden ise mahlûkata bakan duygulara bürünür. Hakk'a bakan yönü, oruçta tenzîhiyet ve samedâniyet sıfatlarının tecellisi gibi, ihramlıyken de Kibriyâ ve Azamet sıfatlarıyla sıfatlanmasıdır. Halka bakan maddi yönü ise iki parçadan oluşan izâr ve ridâ elbiselerini giymesidir. İşte bu şekilde dikişsiz iki parçadan oluşan bu elbiseleri giymesi İbn Arabî'ye göre kulun, Rabbin ilâhî niteliklerine dâhil olmasını ifade etmektedir. Böylece kul, hac ibadetine başlarken kemâl sıfatlarıyla sıfatlanır.²⁷¹

Yine ihrama girmek için alınan gusül abdesti de Allah'ın el-Kuddûs ismi şerifinin bir tecellisidir der İbn Arabî. Bütün ibadetler için alınan gusül abdesti hem maddi hem

²⁶⁷ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/598.

²⁶⁸ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 542.

²⁶⁹ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 233.

²⁷⁰ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 388.

²⁷¹ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 334.

de manevi kirlere arınmanın bir başlangıcıdır. Çünkü yapılan bu temizlik, kişinin bütün varlığını kuşatır niteliktedir. Hac veya umre yapmak için niyetlenen kul, el-Kuddûs ismi şerifine dahil olmak için, bedenini ve ruhunu tüm kirlere arındırarak ve yasaklanmış fiillerden kendisini uzak tutarak bu ibadeti yerine getirmesi gerekmektedir. Çünkü el-Kuddûs ismi şerifi temizliği ifade eder.²⁷² Ancak temizlik ile bu yüce sığata mazhar oluna bilinir.

Abdest ile yapılan kâmil bir temizlikten sonra artık ihram yasakları başlamıştır. Nefsin bazı isteklerini terk etmenin yanı sıra, harem hudutları içerisinde herhangi bir canlıya zarar vermeden, bitkileri koparmadan, sanki oraya bir padişahın has bahçesi gibi özel hürmet göstererek, uzak yerlerden insanlar boyun eğip, acziyet halinde bu beytin Kâbe'nin Rabb'ine gelirler. Bu şekil bir yöneliş onların kulluğunun bir göstergesidir.²⁷³

6.2.2. Allah'ı Bilme Makamı Vakfe

Sözlükte ‘‘ durmak, ayakta durmak, bir yerde beklemek’’ anlamlarına gelen ‘vakfe’ (vukûf) terim olarak; hac ibadetini yerine getiren kişinin belli bir zaman dilimi içerisinde belirli yerlerde bir süre durmasını ifade eder. Vakfe'nin yapıldığı Arafat ve Müzdelife bölgelerine de ‘‘mevkıf’’ adı verilir.²⁷⁴ Arafat vakfesi, haccın en önemli rüknüdür. Hz. Peygamber; ‘‘Hac arafattır’’²⁷⁵ buyurmuştur. Belirlenen süre içerisinde arafatta bulunmayan kişinin haccı geçersiz olur.²⁷⁶

Arafatta vakfe'nin ilk kaynağı olarak Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın buluşmaları sebep gösterilir. Hz. Âdem cennetten çıkarıldıktan sonra yeryüzünde bir müddet aradığı Hz. Havva'yı Arafat'ta bulmuştur. Bu buluşma Allah'ın Hz. Âdem'i affetmesiyle gerçekleştiğinden²⁷⁷ o günden beri insanlar bu İlahî lütfun hatırasını diri tutarak Arafat'ta dua ve niyazda bulunurlar.

İbn Arabî, Arafat'ı gerçek bilgi anlamına gelen ‘Marifet’ kelimesi ile ilişkilendirerek, vakfeye durulan yerin yani Arafat'ın, Allah'ı bilen ariflerin durum yeri

²⁷² Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*,335.

²⁷³ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/642.

²⁷⁴ Menderes Gürkan, ‘‘Vakfe’’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/463-465.

²⁷⁵ Tirmizi, *Sünen*, 5/24.

²⁷⁶ Yücel, *Hac Rehberi*, 62.

²⁷⁷ Muhammed Hamidullah, ‘‘İslam'da Hac’’, çev. M. Akif Aydın, *İslam Tetkikleri Dergisi* 8/4 (1984), 150.

ya da makamı olduğunu ifade eder.²⁷⁸ İnsanların dikişsiz ihramlarını giyerek, maddi-manevi elbiselerinden soyutlanarak vakfe'ye durmaları marifetullah'a ulaşma çabalarının bir sembolüdür. Marifetullah'a bilgi yoluyla değil, kalp ve his yoluyla ulaşılır ki bu da ancak tertemiz bir beden ve ruh ile olabilir.

Yine bazı sūfilere göre Arafatta vakfeye durmak Hacc'ın tamamıdır. Allah'ın rahmetinin tamamen kuşattığı, duaların geri çevrilmediği bir yerdir Arafat. Tüm insanların Arafat'ta yani Allah'ın huzurunda bir araya gelip, dil, ırk, renk, makam-mevki gözetmeksizin aynı duygularla, kendi acizyetlerinin farkında olarak Allah'ın sonsuz lütuf ve Keremi'nden bağışlanma dilerler. Ve bilirler ki içten yakarışları karşılıksız kalmayacaktır, yine bilirler ki Rabb'lerinin rahmet ve mağfireti sonsuzdur.

Arafat'ta vakfe yapan kişi, tıpkı mahşer anını yaşıyor gibi olmalıdır. O an Allah'ın huzurunda olduğunu aklından çıkarmamalı, her bir hareketine dikkat etmeli, vakfeden sonra da arkasını dönmemelidir. Bu şekilde eda edilen Arafat'ta vakfe, kulu ilahî marifet ve irfana, müşahedenin keşfine mazhar kılar.²⁷⁹

6.2.3. Allah'ın Zikri Etrafındaki Dönüş Tavaf

Sözlük anlamı olarak "birşeyin etrafında dönmek" anlamına gelen Tavaf kelimesi, dini terim olarak, usûlüne uygun şekilde Kâbe'nin etrafını dönmek anlamına gelir. Tavafın yapıldığı alan "metaf" adını alır. Kâbe sol tarafa alınarak hacere'l-esved hizasından başlanıp, aynı noktada tamamlanan her dönüş "şavt", yedi şavtı tamamlamaya da "tavaf" denir.²⁸⁰

Kâbe ilk Hz. Âdem tarafından inşa edilmiştir. Nuh tufanı ile yıkılınca ondan yıllar sonra Hz. İbrahim oğlu Hz. İsmail ile birlikte inşa etmiştir.²⁸¹ Ve yine yıllar sonra şiddetli yağmurlardan dolayı yıkılan Kâbe'yi Hz. Peygamber, bizzat sırtında taş taşıyarak Kâbe'nin inşasında yer almıştır. Uzun bir tarihi süreci olan Kâbe, yer, mekân ve ibadet açısından çok önemli bir yere sahiptir. Bu yönüyle hac ibadeti hem insanlık tarihini hem de insanın Rabbi'yle olan ilişkisini sembolik olarak yeniden yaşaması anlamına gelmektedir. Bu ibadet esnasında insan Hz. Âdem'i, Hz. Havva'yı, Hz.

²⁷⁸ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 352.

²⁷⁹ Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, 472.

²⁸⁰ Salim Ögüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/178-180.

²⁸¹ Bakara 2/127.

Hacer'i, Hz. İsmail'i ve Hz. Peygamber'i temsil edecek ve onları hayalinde canlandıracaktır. Böylece tarihi yeniden yaşayacak ve ibadetin aslî ruhunu yakalayarak haccını yerine getirmiş olacaktır.²⁸²

Kâbe, yeryüzünde ilk inşa edilen Ev'dir.²⁸³ Allah, Ev'im dediği Beytullah'a insanları ibadet etmeleri için yönlendirmiştir. Zamandan ve mekândan münezze olan Allah'ın elbette böyle bir şeye ihtiyacı yoktur ancak buradaki amaç, Kâbe'nin simgelediği mananın ortaya konması ve insanların saygı ve hürmet göstermelerini sağlamaktır.

Birçok insan kendisine verilen emirleri somut olarak algılamaktadır. Bu yüzden çoğu insan ibadetteki sırları, mükâşefeleri, zaman ve mekândan beri olan hakikatleri kavrayamadığından Allah, kendisine ibadet etmek isteyenleri "Ev'im" dediği Kâbe'ye yönelmelerini emretmiştir. Yoksa "Nereye yönelerseniz yönelin Allah'ın vechi oradadır"²⁸⁴ ayeti kerimesinde ifade buyrulduğu gibi Allah her yerde hazır ve nâzırdır.²⁸⁵

Mescidi Haram'a giden kişi karşısında Kâbe'yi görünce derin bir tefekküre dalar. Karşısından sadece taştan yapılmış bir küp vardır ancak O'nun temsil ettiği mana bambaşkadır. Hayatını gözlerinin önünden geçirdiğinde, dünya hayatının ne kadar boş ve anlamsız olduğunu, oyun ve eğlenceden²⁸⁶ ibaret olduğunu esas gerçeğin önündeki taş duvarların temsil ettiği Allah'ın zatı olduğunu mükâşefe eder.

Tasavvufçular Kâbe'nin öneminden dolayı onun hikmetleri konusu üzerine yoğunlaşmışlardır. Tasavvuf düşüncesinde "beyt" kelimesi, mecaz olarak "kalp" anlamında kullanılmıştır. Yine onlara göre insanın manevi anlamındaki kalp ise "beytullah"tır. Beytullah, "Allah'ın evi" olması sebebiyle de Kâbe etrafında yasaklanan tüm fiillere aynı şekilde kalpte de yer vermemek gerekir.²⁸⁷

Allah'ın Ev'ini tavaf etmek, namaz kılmak ile eş değerdir der İmam Gazali. Arş-ı Alâ'nın çevresini tavaf eden melekler gibi kul, kalbinde Allah'tan başka her şeyi

---

²⁸² Ali Bakkal, "Hz. İbrahim ve Hac", *Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ali Bakkal (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2007).

²⁸³ Ali-İmran,3/96.

²⁸⁴ El-Bakara,2/111-112.

²⁸⁵ Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*, 238.

²⁸⁶ Ankebut,29/64.

²⁸⁷ Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, 17.

çıkarak son derece saygı, tazim ve hürmet ile Kabe'yi tavaf etmelidir. Beden Kâbe'nin etrafında dönerken, kalp de Allah'ın zikri çevresinde döner. Her nasıl ki ziyaret Kâbe ile başlayıp Kâbe ile sonuçlanıyorsa, zikir de Allah ile başlayıp yine Allah ile tamamlanır. Kâbe'yi kalbe benzeterek, kalp insan vücudunda göz ile görünmeyen ancak insanı temsil eden bir özelliği gibi Kâbe'nin de gayb âleminin bir temsili olduğunu ifade eder.²⁸⁸

Her ne kadar Allah'ın Arş'ının yeryüzündeki temsili Kâbe olsa da, sûfilerin tabiriyle yeryüzünde Allah'ın nazar ettiği esas yer mümin kulun kalbidir. Çünkü Kâbe bir cisim olduğu için Allah'ı kuşatıp, O'nu sığdırabilme genişliğine sahip değildir. Ancak İbn Arabî "Fütûhat" adlı eserinde "Arzum ve semam beni sığdıramadı. Fakat mümin kulunun kalbine sığdım."²⁸⁹Kutsi hadisince Allah'ın sadece mümin kulun kalbine sığacağını ifade etmiştir. Buradan hareketle Arş da, Kâbe de Allah'ın evi değil, esas ev; mümin kulun kalbidir.

Mevlâna'nın Mesnevî adlı eserinde hac ibadeti için yola düşen Bâyezîd Bistâmî, yolda rastladığı bir pîr-i fânî'nin kendisine "Kalk etrafımda yedi defa dön; bu dönmenin hacdaki tavaftan daha iyi olduğunu bil" şeklindeki sözü kalbin, Kâbe'den daha önemli olduğunu bize anlatmaktadır. O Pîr-i fânî sözüne devamla şunları da eklemiştir:

"Bu şekilde davranarak kendini hac yapmış, umduğuna kavuşmuş farzet. Umre yaparak, ebediyete ermiş; Say'da koşarak safvet kazanmışsın. Canımı elinde tutan Allah'a and olsun ki, Yüce mevlâ beni, Kâbe'den daha üstün yaratmıştır. Kâbe, Allah'ın rahmetiyle kuşanmış evidir. Fakat benim yaratılışım da Hakk Teâlâ'nın sırlarının evidir. Allah, Kâbe'nin inşa edilmesinden bu yana içine girmemiştir. Lâkin benim bu gönül evime yalnızca O girmiştir".²⁹⁰

Tasavvufta insan-ı kâmilin kalbi, Allah'ın tecellî edeceği yer ve Kâbe'den daha değerli tek mekân olarak görülmüştür. Akıl ve hisleriyle insan bedenini bir dünya olarak düşündüğümüzde, bu dünyanın Kâbe'si, kıblesi kalptir. İnsanın idrâk ve yetisi, gönlünün merkezi olan kalbi etrafında dönüp durmaktadır.

Bütün bu ifadeler tasavvufta geçen insana ve kalbine gösterilen önemden ziyade, sadece şekil olarak yapılan ibadetlerin özel olarak da hac ibadetinin, ruh, mana ve

²⁸⁸ Gazzalî, İhyâ'u Ulûm'id-Dîn, 1/648.

²⁸⁹ Çakmaklıoğlu, İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları, 344.

²⁹⁰ Mevlânâ, Mesnevi, (Konya: palet Yayınları, 2010) 185.

sırrına dikkat çekmek için kullanılmıştır. Bu bakımdan tüm bu ifadelerden kasıt, evi ziyaret değil, asıl evin sahibini ziyaret etmenin önemi ve gerekli olduğu vurgulanmaktadır.

6.2.4. Allah'a Yapılan Yolculuk Sa'y

Sözlükte "koşmak, yürüme" gibi anlamlara gelen sa'y, fıkıh terimi olarak hac ve umre tavaflarından sonra Sâfa tepesinden başlanıp Merve tepesine kadar olan yerde dört defa gidiş, üç defa da dönüş toplamda yedi defa olmak üzere gidip gelmeyi ifade eder. Gidiş ve gelişlerin her birine Şavt, sa'y'ın yapıldığı yere de Mes'â denir.²⁹¹

Sa'y Kur'an'da ve Sünnet'te de yer almıştır: '*Şüphesiz Safa ve Merve Allah'ın nişâneleridir. Kim Kâbe'yi hacceder ve umre yaparsa bu ikisini tavaf etmesinde de bir günah yoktur.*'²⁹² Ayeti kerimesi ve Hz. Peygamber'in hac yaparken sa'y etmiş olması, sa'y'ın vacip oluşunun delili olarak alınmıştır.

Sa'y ibadetinin doğuşu şöyle gerçekleşmiştir: Hz. İbrahim ikinci eşi olan Hacer'i ve daha henüz bebek olan oğlu İsmail'i Mekke'de çöl olan bir yere bırakır. Bir zaman sonra yanındaki yiyeceği ve içeceği şeyler tükenen Hacer, kundakta ağlayan bebeğine su bulmak ümidi ile iki tepe arasında gider gelir.²⁹³ Daha sonra mucizevi bir şekilde Hz. İsmail'in ayaklarının altından su çıkar, işte bu olay hac ibadeti için gelen insanların tekrarladığı görünüşte sembolik olan ama hakikat olarak insanın bir nevi Allah'ı arayışının simgesidir diyebiliriz.

Sûfîler sa'y ibadetini yorumlarken ona farklı manalar yüklemişlerdir. Mesela İbn Arabî, bu iki tepe arasında gidip gelmeyi üçtür hareket olarak belirler. Üç tür hareketin de üç ayrı hâli vardır der. Safa'dan aşağı inmek, vadi tabanında yürüme ve Merve'ye doğru yokuş çıkmak, hacıların manevi yolculuğunu anlatan bir yürüyüştür. O'na göre hacılar bu yolu yürürken sâliktirler yani yolculuk Allah'adır. Şöyle ki; '*Kulun inmesi Allah'tandır (minallah), düz yürüyüşü Allah ile beraber (maallah) ve yukarı doğru yani*

²⁹¹ Salim Ögüt, "Sa'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/206-207.

²⁹² Bakara 2/158.

²⁹³ İrfan Yücel, "Hac ve Umre", *İlmihal*, haz. Mustafa Kaya, (Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 1/534.

Allah'a yükselişi ise (ilâllah)'tır".²⁹⁴ Yani kulun her an Allah ile beraber olduğunu, onun yükselişinin de inişinin de yine Allah'a olduğunu ifade eder.

Safa ile Merve arası gidiş gelişlere farklı bir anlam yükleyen Gazali, onları bir teraziye benzetir. Bir yanda sevapların tartıldığı diğer yanda günahların tartıldığı bir terazi. Kulun bu gidiş ve gelişleri tıpkı bir padişahın huzuruna girip çıkan ve kendisi hakkında ne hüküm verileceğini bilmeyen, sarayın bahçesinde akıbetini bekleyen kişinin durumu ile aynıdır der.²⁹⁵ Bu esnada azaba mı uğrayacak yoksa affa mı mazhar olacak onun tefekkürünü yapması kişiye bu ibadetin anlamını hatırlatmış olacaktır.

Muhakkak ki her ibadetin farklı hikmetleri ve anlamları vardır. Ancak bazı ibadetlerde bu hikmet ve anlamı kavramak daha zor olabilir. Mesela haccın bir rüknü olan sa'y ibadeti bu kısma girer. Bunun amacı, kulun Allah'a karşı sorumluluğunun bilincine varması, kulluğunun kemale ermesi olarak açıklanabilir. Çünkü hikmeti açık görünen ibadetlerde insanlar kolaylıkla bu ibadeti yapmaya arzu ve istek duyabilmeleri daha çok mümkündür. Fakat hikmetleri batında olan ibadetlerin taabbudî yönü olduğundan nefsin etkisi pek az olur. Bu sebeplerden dolayı sadece hac için "Hacı hakkıyla yapar, taabbüd ve kulluğumu gösteririm" sözü bize bu ibadetin önemini vurgulamaktadır. Bu söz başka ibadetler için söylenmediğine göre, manaları aklen kavranamayan, sadece Allah'ın emri olduğu için yapılan ibadetler, insanı nefsi arzularından uzaklaştırarak, ilahî tecellilerin keşfine yol açar.²⁹⁶

6.2.5. Nefsin Dizginlenmesi Şeytan Taşlama

Haccın vaciplerinden biri de şeytan taşlamaktır. Bayramın birinci günü Mina'da küçük, büyük ve akabe cemrelerine belli sayılarda küçük taşlar atmak suretiyle yapılır.²⁹⁷ Hz. İbrahim, Allah'ın emrini yerine getirmek üzere oğlu İsmail'i kurban etmeye götürdüğü sırada şeytanın karşısına çıkmasıyla üç yerde onu taşlamıştır. Bu olay Hz. İbrahim'i yolundan vazgeçirmeye çalışan şeytana karşı bir duruş bir tepkiyi temsil eder.

²⁹⁴ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye göre İbadetlerin Manevi Yorumları*, 368.

²⁹⁵ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/649.

²⁹⁶ Gazzalî, *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*, 1/643.

²⁹⁷ M. Özgür Aras, "Cemre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/340-341.

Şeytan taşlama görevini eda ederken kul önce Hz. İbrahim'in hatırasını yaşattığını aklından çıkarmamalı. Çünkü şeytan Hz. İbrahim'i burada vesvese vermiş onu görevini yapmaktan vazgeçirmeye, isyana sürüklemiştir. Bu yüzden insan, taş atarken, kulluğunu ortaya koymayı, aklın ev nefsin etkilerinden sıyrılarak sırf Allah'ın emrini yerine getirmeyi amaçlamalıdır. Şeytanı göremediğinden ötürü kulun kalbine bir şüphe doğarsa bu da yine şeytanın bir tuzağıdır. Bu tuzağa düşmeden attığı her taş, sanki şeytana isabet ediyormuş gibi düşünmeli, şeytanı alt etmelidir. Şeytana üstün gelmenin tek yolu, aklın ve nefsin önüne geçerek bu ibadetin sırf Allah'ın emri olduğu için yerine getirildiğidir.²⁹⁸

Mina'da bulunan üç sütun, şeytanın üç kez; Hz. İbrahim, oğlu İsmail ve Hacer tarafından geri çevrilmesini ifade eder. Her bir sütuna yedi taş atılır ve bu taşlar sûfilerce şu şekilde adlandırılır: “*Ucb, kibir, riya, haset, gadap, hubb-ı cah ve açgözlülük*” bunlar nefiste olan yedi kötü özelliktir.²⁹⁹ O halde şeytanı taşlarken hem nefsi hem de şeytanı hedef almak gerekir ki, şeytan taşlamanın anlamı ve amacı yakalanmış olunsun. Çünkü nefis ve şeytan her an insanın kötülüğüne çalışan, ona vesvese veren ve ne yazık ki hep insan ile birlikte olan en büyük düşmanıdır diye yorumlayabiliriz.

6.2.6. Allah ile Kurulan Yakınlık Kurban

Arapça “kurb”³⁰⁰ yakınlık manasından türeyen “kurban” kelimesi sözlükte “yaklaşma, yakınlaşma” manalarında kullanılır. Dini istılahtaki manası ise; Allah'a yakınlık sağlamak yani ibadet (kurbiyyet) amacıyla belli cinsten belirli vakitlerde hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder.³⁰¹ Kurban Bayramı'nda Allah rızası için kesilen kurbanı “udhiyye”, hac kurbanına ise “hedy” denir. Hedy, harem bölgesinde hac ile ilgili olarak kesilen kurbandır.³⁰²

İnsanlığın varlığından itibaren kurban ibadeti farklı şekillerde yapılırsa da hep olagelmıştır. İlk kurban Hz. Âdem'in iki oğlu Habil ve Kabil'in kurbanlarıdır. Kur'an'ı

²⁹⁸ Gazzalî, İhyâ'u Ulûm'id-Dîn, 1/650.

²⁹⁹ Robert Frager, *Aşkır Asıl Şarap*, çev. Ömer Çolakoğlu (İstanbul: Keşkül Yayınları, 2006), 113.

³⁰⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 460.

³⁰¹ Ahmet Güç, “Kurban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/433-435.

³⁰² Güç, “Kurban”, 26/433-435.

Kerim’de isimler zikredilmeden bu olay anlatılır.³⁰³ İki de Allah’a kurbanlarını sunarlar ancak Habil’in kurbanı kabul edilir, Kabil’in kurbanı kabul edilmez. Bu sebepten dolayı Kabil, kardeşi Habil’i öldürür.

Kurban kesmek, Allah’ın emrine itaat dolayısıyla yine O’na yaklaşmaya bir vesiledir. Zamanı gelince Allah, Hz. İbrahim’e oğlunu kurban etmeyi emretmiştir. Bunun üzerine Hz. İbrahim, oğlu İsmail’i تنها bir yere götürerek kurban etmek istemiş, bıçağı boğazına dayadığında, Allah gökten bir koç göndererek oğlu yerine koçu kurban etmesini vahyetmiştir.³⁰⁴ Hz. İbrahim bu imtihanı kazanmış, oğlu İsmail ile birlikte bir itaat ve teslimiyet örneği göstermişlerdir.

Kurban ‘‘ O halde Rabbin için namaz kıl ve kurban kes’’ ayeti ile vacip kılınmıştır.³⁰⁵ Sadece zengin olanların kurban kesmesi gerekir diye bir şey söz konusu değildir, dileyen herkes kurban kesebilir. Kurbanın esas amacı Allah’a yakınlaşmaktır. Yani sadece kan akıtmak ve et dağıtmaktan ibaret değildir, buradaki gaye takva ve niyettir. Çünkü başka bir ayette; ‘‘ Kurbanın etleri ve kanları değil, yalnızca sizin takvanız Allah’a ulaşır’’ buyruğundan hareketle islâmın şiarının niyet ve takva olduğu anlaşılmaktadır.³⁰⁶

Tasavvufta yapılan tanıma göre ihlâsın manası; ‘‘ *Nefsin arzularıyla zıtlaşmak, dinin emir ve tavsiyeleriyle kucaklaşmak*’’³⁰⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Daha açık bir ifade ile ibadetleri en güzel şekilde yapmanın ortak adıdır. Yani bir açıdan takvanın kesilen kurban ise aslında insanın nefsidir. Kurban keserken hayvanı kesmeden önce insan içindeki nefsi kurban etmelidir.³⁰⁸ Nefsin bütün arzularını öldürerek içindeki tüm kötü huyları yok etmesi, onu dizginlemesi, hakikatte kurban kesmek ile eşdeğerdir.

Kurban kesmenin ruhî boyutuna sûfilerin gözüyle bakacak olursak Gazalî şöyle bir yorum getirmiştir; kurban kesmek Allah’a yaklaşmaya bir vesiledir. Bu yüzden iyi bir kurban kesmeye özen göstermeli ve kurbanın her bir parçasına karşılık, Allah’ın

---

³⁰³ Maide,5/27.

³⁰⁴ Saffat,37/107.

³⁰⁵ Kevser,108/2.

³⁰⁶ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 106.

³⁰⁷ Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, 91.

³⁰⁸ Serrac, *el-Lümâ*, 195.

kurban kesenin vücudundan bir bölgesini azaptan kurtaracağını ümid etmelidir. Bu yüzden de keseceği kurbanın büyüklüğüne dikkat etmek gerekir diye ifade eder.³⁰⁹

Buraya kadar ifade edilenlerden sonra kurban da diğer ibadetler gibi ilahi hikmet ve sırlarla bezenmiştir. Kurban zahir manası olarak cömertliği, batın manası olarak ise nefsin arzularından kurtularak aşkınlığa ulaşmanın ifadesidir. Esas gayenin kesilen hayvanın çok ötesinde olduğunu kavrayıp, kendisine verilen ilahî emirleri sorgulamadan teslimiyet göstermelidir

---

³⁰⁹ Gazzalî, İhyâ'u Ulûm'id-Dîn, 1/650.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFÎ YÖNÜNDEN İBADETLERİN PSİKOLOJİK ANALİZİ

1. Psikolojinin Tanımı

Kelime karşılığı ‘ruh bilimi’ olarak adlandırılan psikoloji, ilk defa 1800’lü yılların sonunda felsefeden ayrılarak bağımsızlığına kavuşmuştur. Nitekim psikolojiye ‘ruh bilimi’ adı verilmiş olsa da bu tamamen ruh bilimi adı ile ilgili değildir. Din psikolojisinin kurucularından sayılan William James, psikolojiyi; ‘ruhsal yaşamı inceleyen bir bilim dalı’ olarak tanımlamıştır. Ruhsal yaşantıdan kasıt; düşünme, algı, öğrenme süreçleri, hayal etme ve betimleme gibi zihinsel süreçleri içermektedir.³¹⁰ Sadece zihnin yapısı ile ilgilenmenin psikolojiyi anlamada yetersiz kaldığını savunur James. İnsan davranışını anlayabilmek, çözümleyebilmek için bu zihinsel süreçleri de anlamak gerektiğini vurgulamak istemiştir. Çünkü psikoloji salt zihnin yapısı ile ilgili değil, onun faaliyetleri ile de ilgilenmektedir.

Uzun yıllardan beri birçok düşünür psikoloji bilimi üzerinde araştırma yapmıştır. 1879’da İlk psikoloji laboratuvarını açan Wilhelm Wundt³¹¹, psikolojinin amacının ruhsal olayları anlayabilmek için bilincin yapısını anlamak gerektiğini savunmuştur. Wundt, temel problem olarak zihnin yapısına cevap aramıştır. Davranışı etkileyen bilincin araştırılması gerektiğini ve bu bilinçten kaynaklanan zihinsel durum ve duygular üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak onun bu düşüncesi psikolojiyi anlamada yetersiz kalmıştır, çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi sadece zihni anlamak, onun duygularını ve davranışlarını anlamaya yetmeyecektir. James bu düşünceye karşı çıkmış, ruhsal alanı da incelemek gerektiğini savunarak psikoloji biliminde önemli bir adım atmıştır.

³¹⁰ D. Mustafa Karacoşkun, “Psikoloji Bilimi ve Tarihçesi”, *Din Psikolojisi*, ed. D. Mustafa Karacoşkun (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 19.

³¹¹ Ayten - Köse, *Din Psikolojisi*, 10.

1.1. Psikolojik Açıdan İnsanın Tanımı

Psikolojide ilk kişilik tipi sınıflamasını yapan Carl Gustav Jung³¹², psikolojik açıdan insanı; bilinç ve bilinçaltından kaynaklanan davranışların tamamıdır diye tanımlar. O İnsanın karakterinin iki olgudan oluştuğunu söyler. İlki bilinçtir ve bilincin kuşattığı her şeydir, diğeri daha kapsamlı bir alana sahip olan bilinçaltıdır.³¹³ İnsanın bilinçli kişiliğinin tarifi yapılabilir ancak tam manasında insan budur demek yanlış olacaktır. Bilinç dışı kişilik ise bilinmeyen etkenlerin sonucuna bakılarak anlaşılabilir.

Günümüz psikolojisine baktığımızda aslında insanın yaşadıklarının tamamının bilinçaltından kaynaklandığını, geçmişte yaşamış olduğu hayatın gelecekteki hayatına bir yansıması olduğunu, insan hayatının zihnindeki biriktirdiklerinden ibaret olduğunu söylerler. Biz bunu değerlendirecek olursak yaşadığımız ve tanıklık ettiğimiz kadarı ile bu tespiti doğru olarak yorumlayabiliriz.

1.2. Üstün Bir Varlık Olarak İnsan

Evrendeki her şeyin tanımı tek bir cümle ile yapılabilir, ancak üstün bir varlık olan insanın tanımı biraz güçtür. Çünkü insan, pek çok donanıma sahip, yetenekli, akıllı bir varlıktır ve akli ile birçok şeye hükmettiği tarihte açık olarak görülebilir.

İslam dini insanı tanımlarken yaratılmışların en üstünü³¹⁴ diye ifade eder. Bu sıfatı kazanmanın elbette bir bedeli olmalıdır. İnsan, kendisine yüklenen vazifeyi lâyıkıyla yerine getirdiği zaman bu makamı kazanmış olacaktır. Dünya hayatının getirdiği cazibeye kapılmadan aklını nefsin önüne geçirerek bu görevi ifa edebilir. Çünkü nefis zayıftır, aldanabilir, ancak insan akli güçlü bir iradeye sahiptir. Nitekim günümüzde üretilen teknolojik aletler (bilgisayar-telefon) muazzam özelliğe sahip olsalar dahi bir insanın aklından daha üstün değildir. Sahip olduğu bu özelliğin farkına varıp, ebedî mutluluğa ulaşabilmek için önce kendini tanımalı ki, sonra Rabbi'ni tanıyarak O'na yönelebilirsin.

Kendini tanıyan insan, ilahi vahyi en iyi şekilde kabul ederek sonsuzluk içerisinde Rabbini tanıyacaktır. İnsan bilginin nesnesi konumunda Allah ise insanın öznesi, akıl

³¹² Ayten - Köse, *Din Psikolojisi*, 35.

³¹³ Hayrani Altıntaş, "Din Psikolojisi ve Tasavvuf", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 4 (1980), 172.

³¹⁴ İsrâ,70.

üstü Şahididir. Bu halde kendisini de yalnızca Allah'ın yardımıyla tanıyacaktır. Allah'ın gerçek nesne olduğunu bilip ona göre kendisini şekillendirecektir.³¹⁵

Yaratıklar içerisinde düşünme ve idrak yetisi, yalnızca insanda mevcuttur. Sadece insan küçük bir dokunuşu ile içinde yaşadığı tabiata ve topluluğa istediği şuur, hissiyatı yükleyebilir. Fakat bu ancak kendi gerçeğini yakalayabilmiş ise, maneviyatta nihâi hedefine ulaşmış ise; batılı psikologların dilinde nirvana'ya ulaşmış ise, taşıdığı o bilinci etrafına da yansıtacaktır. Bu şuura ulaşmadan önce, kendisi bir hiç olan, rüzgârın savurduğu yaprak örneği gibi savrulup duran, başkalarının biçimlendirdiği hayatı yaşayan bir kişi iken sonrasında kazandığı bu düşünce ile kendisinin farkına varan, gücünü keşfeden ve yaratıcılığının kaynağı haline gelen bir kişi olur.

Bu açıdan insanı iki şekilde değerlendirmek mümkündür: 1) Psikolojik antropoloji, 2) İlahiyatçı (teolojik) antropoloji. Psikolojik antropoloji, doğal insanı inceleyen bir bilim dalıdır. İnsandan kaynaklanan davranışları gözlemler. İlahiyatçı antropoloji ise, insanın inancını yani Allah ile olan yakınlığını inceler ve onun ilâhî ve insanî ilişkilerinin arasındaki durumu kavramaya çalışır. Bu halde insanı iki yönden değerlendirebiliriz; Tabiî bir varlık olarak insan ve Allah'a yönelen bir varlık olarak insan.³¹⁶

Bu tanımlardan yola çıkarak yorumlayacak olursak eğer, dini inancı dolayısıyla amacı olmayan insanın toplumda ve çevresinde hiçbir varlığı, tesiri yoktur. Dolayısıyla böyle bir insanın bir amacı da hedefi de olmayacaktır. Hedefi olmayan insan, ümitsizlik içerisinde hayatını yaşayacak ve sonu gelmeyen bir mutsuzluk ile hayatını sonlandıracaktır.

1.3. İnsanın İbadete İhtiyacı

İbadet, insanın genlerinde var olan ve imandan sonra gelen ikinci bir unsurdur. İnsanın üstün bir yaratıcıya inanma ihtiyacı nasıl fitrî bir özellik olarak duruyorsa, ibadetler de bu özelliğin bir uzantısı niteliğindedir. Çünkü inanan insan, inanıp bağlandığı üstün yaratıcıya karşı içinde duyduğu sevgi, saygı, tazim, bağlılık ve teslimiyet gibi duygularını ifade etmek isteyecektir ki bunu da ancak ibadetler ile gösterebilir. İnsan var olduğu günden beri bir yaratıcıya inanmış ve bu inancının gereği

³¹⁵ Altıntaş, "Din Psikolojisi ve Tasavvuf", 172.

³¹⁶ Altıntaş, "Din Psikolojisi ve Tasavvuf", 173.

olarak ibadetlerini gerçekleştirmiştir. Tarihin her anında, insanın olduğu her yerde bir inanç ve ibadet var olmuştur. Söz konusu olan ibadeti özetlemek gerekirse şu tanımlamak mümkündür: 'Dini hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan ibadetler, insan ile Allah arasında iman ile kurulan o sağlam bağın dışı yansıması, tezahürüdür. Ayrıca dini hayatı kuvveden fiile dönüştüren davranışlar bütünüdür''³¹⁷.

İbadetin gayesi, insanın Allah ile bir bağ kurmasına katkı sağlamaktır bir anlamda. Bu bağ kurmak için gerekli olan önce iman, daha sonra iman gerektirdiği şekilde yaşamak ve bunu ömrü boyunca da devam ettirmektir. İnsanoğlu dünya ve ahirette huzurlu yaşamayı arzular, bu huzuru ancak manevi dünyasını geliştirerek yakalayabilir bu da sadece ibadetlerle mümkündür. Ruhu huzura erdirmenin tek yolu ibadettir, çünkü insan buna muhtaçtır.

Dini bir inanış ile hayata bağlandığında insan, hayatın zorluklarıyla karşılaştığında ya da çıkmaza girdiğinde sığınabileceği bir limanı olduğu için yaşadığı bu süreci daha rahat atlatacaktır. Lakin kendisini dinden soyutlayan, Allah'a uzak bir yaşamı tercih eden insanları gözlemlediğimizde ise konforlu bir yaşam sürseler dahi içlerinde bitip tükenmeyen tatmin edemedikleri bir duygu muhakkak var olmuştur. Bu duygunun sonucu ya sefalet içinde bir hayat ya da ölüm ile sonuçlanan bir hayattır. Batıdaki insanlara baktığımızda intihar edenlerin sayısının yüksek olması da bu tezi doğrulamaktadır.

İbadetten kasıt, sadece şekli bir yöneliş değildir elbette. Beden ve ruh birlikte hareket ederek bir taraftan davranışlar yerine getirilirken bir taraftan da ruhun o şuurda olması,³¹⁸ yani Rabbinin huzurunda olduğu bilincinde olması gerekmektedir. Aksi takdirde yapılan ibadet, sembolden öteye geçmeyecektir. İbadeti sembol olmaktan kurtarmanın tek yolu; onu hissederek, yaşayarak teslim olmuş bir şekilde yerine getirerek mümkün olur. Mesela oruç ibadetini yorumlayacak olursak, sadece beden aç kalması olarak algıladığımızda, namaz ibadetini beden yönelmesi olarak düşündüğümüzde, dini dar bir kalıba hapsetmiş oluruz ki aslında din insanın tüm hayatını, tabiri caizse her anını kapsayan bir olgudur. Şeklen düşünüldüğünde dinin gayesi yerine gelmiş olmaz, dolayısıyla insanın gayesi de gerçekleşmiş olmayacaktır.

³¹⁷ Hayati Hökekleli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 211.

³¹⁸ Certel, "Ebû Talip el-Mekkî'de Namazın Psikolojisi", 139.

Buraya kadar yaptığımız tanımlamalardan sonra son olarak ibadetlerin insan psikolojisi üzerindeki etkilerinden bahsetmeye çalışacağız.

2. İbadetlerin İnsan Psikolojisine Etkisi

Kişiliği oluşturan iki temel faktörden birincisi, genetik olarak geçen biyolojik özelliklerdir. Diğer ise, din, ahlak, kültür ve medeniyet gibi toplum değerlerinin insanın psikolojisini etkileyen faktörlerdir. Buna göre insan karakterini oluşturan temel etken dindarlıktır. Dindarlık insan hayatına sanıldığından çok daha fazla etki eder ki hatta tüm davranış ve kanaatlerinde azamî şekilde ortaya çıkar.

Fıtrattaki inanç faktörü sebebiyle ibadet ile insanın davranışları arasında güçlü bir bağ vardır. Karaktere büyük oranda etki eden, yansıyan da bu bağdır. Çünkü karakter bir bütündür. Kişi hangi inanca sahipse, yaptığı ibadetin etkisi diğer davranışlarında da ortaya çıkar. İnanç ve kanaat, kişinin davranışlarının bir köküdür. ‘*İnanç ve tutumlar, kişinin birçok eylemine hizmet eder. Bunlar kişinin şahsiyetinde oluşturduğu ve değişmeyen bir çizgi, onun günlük yaşantısına bir mana verir ve hedeflere ulaşmasına da katkı sağlar*’.³¹⁹

Hümanist psikolojinin kurucularından olan Abraham Maslow, insanların hayatlarını hedefleri doğrultusunda yaşadıklarını ve bu hedeflere ulaşmak için birtakım ihtiyaçlarının olduğunu savunmuştur. Bu ihtiyaçlar en temelden en ileri kademeye kadar hiyerarşik bir şekilde gruplandırmıştır. En alt seviyede fizyolojik ihtiyaçlar, açlık susuzluk gibi temel gereksinimler olacak şekilde sıralamıştır. Alt seviyedeki ihtiyaç karşılanınca bir üst seviyeye geçilir. En üst seviyeye geldiğinde ise insanın kendini gerçekleştirme ihtiyacının olduğunu ve bunu da ancak inanç ve bu inancın gerektirdiği ibadetler ile yapabileceğini ortaya koymuştur.³²⁰ Dine pek de iyi bakmayan batı felsefesinin bazı düşünürleri –Maslow gibi- dini inancı ve ibadetleri de psikolojinin içine alarak araştırmışlardır. Ortaya çıkardıkları sonuç ise dindar insanların daha iyi insanlar oldukları gerçeğini dile getirmişlerdir.

Yine batılı düşünürlerden olan ‘bireysel psikoloji’ alanını ortaya çıkaran Alfred Adler, dinin bilimden daha avantajlı olduğunu çünkü insanı motive etmede dinin daha

³¹⁹ Habil Şentürk, “İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [DÜİFD]* 21/2 (1985), 224.

³²⁰ Ayten- Köse, *Din Psikolojisi*, 59.

kuvvetli olduğunu söylemiştir. Bireyin sosyal faaliyetlerini yönlendiren gücün inanç ve dolayısıyla ibadetler olduğunu ve bireyde insanların menfaati için çalışma arzusunu ortaya çıkardığını savunmuştur³²¹. O da Maslow gibi inancın önemli olduğunu ve kişinin hedeflerini yönlendirdiğini açıkça ifade etmiştir.

Yukarıda anlatılanları özetlemeye çalışacak olursak eğer, dini görüşlerinde farklılıklar olan batı felsefesi, inancın insanı büyük oranda etkilediği ve bu inancın gereklerini yerine getirirken hem bireyin kendisine hem de yaşadığı topluma gerek fizyolojik gerek psikolojik anlamda yarar sağladığını kanıtlamışlardır. Bizce de bilinen bir gerçektir ki yaptığımız ibadetler, önce davranışlarımıza sonra karakterimize ve daha sonra yaşadığımız çevreye etki etmektedir. Kendisini bilen Rabbini bilir sözünden yola çıkarak kendisini tanıyan insan Rabbini de tanır ve dolayısıyla ebedî mutluluğu da yakalamış olur. Ve mutlu olan insan topluma da faydalı olmak için elinden gelen tüm çabayı sarf eder.

2.1. İbadetlerin İrade Gücüne (Motivasyon) Etkisi

Kişinin dini fiilleri ve ibadetleri yerine getirmesi bir irade işidir. Belli bir program içerisinde süreklilik gösteren ibadet uygulaması, kişide düzenli bir iç disiplinin oluşmasına ve iradenin güçlenmesine olanak sağlar. Psikoloji yönünden irade, iki eğilim grubunun çatışması sonucunda, bir an muallakta kalan aksiyonu, yüksek eğilimlere üstünlük vermek suretiyle yeniden doğrultmak fonksiyonunu haiz olan bir vetire³²² diye tanımlanmaktadır.

Dindar kişinin inancını davranışa dönüştürmesi, ancak irade gücünün etkisi ile mümkündür. İrade gücü, dini emirlerin yerine getirilişinde bir harekete geçiş, yasaklamalar ve kısıtlamalar söz konusu olduğunda ise frenleyici özelliğe sahiptir.³²³ İbadetler dini birer emir olduğundan yerine getirilmesinde bir zorluk ve külfet vardır ve bu yüzden de iradenin gücüne ihtiyaç duyulmaktadır.

Psikolojik açıdan kişinin iradesi, aynı açıdan onun motivasyonu da olmaktadır. Dini duygu ve düşüncenin fiile dönüşmediği yerde dini iradeden bahsetmek de anlamsız olacaktır. Çünkü dini irade ancak eyleme dönüştüğünde ortaya çıkar. Bu takdirde

³²¹ Ayten- Köse, *Din Psikolojisi*, 40.

³²² Hüseyin Certel, "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", *Dini Araştırmalar* 1/4 (01 Haziran 1999), 213.

³²³ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (Samsun: Sönmez Matbaa ve Yayınevi, 1993), 68.

dindarlık adına geriye kalan metafizik ve mücerred (iman iddiası) bir kavramdan oluşmaktadır. O halde diyebiliriz ki dini duygu ve düşüncenin fiile dönüşmesiyle, dindarlığın belirgin hale gelmesi, iradenin bir eseridir.³²⁴

Kişinin kalben ve zihnen meşgul olduğu her şey ve ruhun, benliğin içinde bulunduğu durum iradeye yön verir. Dolayısıyla imanın iradeye yön vermesi sonucu, irade gücünün harekete geçmesiyle tüm dini davranış ve ibadetler ortaya çıkar. İradenin etkisiyle sürekli olarak tekrar edilen bu ibadetler, zamanla kişinin dini emirleri yapma ve yasaklardan uzaklaşma konusunda iradesini güçlendirdiği bilinmektedir. Mesela günün beş vaktinde abdest alıp namaz kılmak, yılda bir kez Ramazan ayında oruç tutarak kendini birtakım ihtiyaçlardan mahrum bırakmak, kendine ait malın bir kısmını elden çıkararak zekât vermek ve hem maddi hem manevi türlü zorluklara katlanarak hac ibadetini yapmak.³²⁵ Tüm bunları gerçekleştirmek için bir irade gereklidir. Ve aslında var olan irade, bu ibadetler hakkıyla yerine getirilince, ruhunda ve bedeninde hissederek tüm benliğini saracak şekilde özümseyerek yapıldığında işte o zaman irade çok güçlü hale gelir.

2.2. İbadetlerin Sorumluluk Bilincinin Gelişimine Etkisi

İnsan yaratılışı itibari ile sorumluluk sahibidir. Sorumluluk taşımalıdır çünkü diğer varlıklara nazaran akıllı ve düşünen bir mahlûktur insan. Bu yüzden önce kendisine karşı sorumlu sonra anne-babasına, eşine, çocuklarına, yakınlarına, topluma ve en önemlisi de kendisini yaratana karşı sorumlulukları vardır. İşte bu sorumlulukları düzenli olarak yaptığı ibadetlerle davranışlarına dönüştürerek kazanabilir.

İbadetler, Allah'a karşı bir borç ve kulluk vazifesi olarak algılandığında sorumluluk duygusu devreye girer. Ahlakî olarak yapılan her davranış, ancak sorumluluk şuuru ile yerine getirildiğinde ibadetlerin, kişinin ahlak ve erdem unsurunun gelişimine önemli ölçüde katkı sunduğu tespit edilebilir. Bütün ibadet anları, geçici de olsa, kötü düşünce ve eğilimlerin uzaklaştırıldığı bir atmosferde yaşanır. İbadetsiz bir hayat ile ibadet yapılan bir hayatın arasındaki psikolojik farklılık, kişinin manevi hayata arzu ve özlem duygusunun oluşumuna yardımcıdır.³²⁶

³²⁴ Neda Armener, *Din Psikolojisine Giriş I* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980), 120.

³²⁵ Certel, "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi", 213.

³²⁶ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 243.

Mesela namaz ve hac ibadeti, ortak değerlere sahip iki önemli ibadettir. İnsanda sorumluluk bilincinin oluşumuna katkıda bulunan bu iki ibadet, Allah'a, kâinata ve bütün insanlara karşı vicdan duygusunun da gelişimine büyük etkindir. Vicdan duygusu, insanı hayvandan ayıran kişisel ve toplumsal değerlere sahip kılan, hakkı ve adaleti savunan, fiil ve davranışlarını hür iradesi ile gerçekleştirmesini temin eden bir olgudur. Vicdan, insanın değer şuurunu fark etmesi ile gelişir. "vicdanlı" kişi denildiğinde ise başkalarının halini anlayan, empati yolu ile kendisini onların yerine koyarak sevgi, şefkat ve merhamet duygularıyla bakan kişi kastedilmektedir.³²⁷ Gerek namaz gerekse zekât ibadetinde vicdan duygusunun yansımaları rahatlıkla görebiliriz. Namazın tespih ve duasında "Biz" bilinci, zekât ibadetinde ise- bende olandan seninde hakkın var- diyerek yapılan empati duygusu, insanın vicdanî gelişimine dolayısıyla sorumluluk bilincine azamî derecede katkı sağlar niteliktedir.

2.3. İbadetlerin Üstünlük Eğilimine Etkisi

Her insanda var olan aşağılık duygusu, normal olmakla beraber evrensel nitelikte önemli bir duygudur. Her insan bu duyguyu hayatının her aşamasında, çocukluk, gençlik, yaşlılık gibi anlarında mutlaka yaşar. Bütün insanlar hayata eksiklik duyguları ile bakarlar ve bu hayatının sonuna kadar da devam eder. Hiç kimse kendisini hayatı boyunca eksiksiz ve mükemmel olarak göremez. Bu açıdan dünyadaki tek bir kişi dahi kendisini kusursuz, eksiksiz ve doyuma ulaşmış bir şekilde göremeyeceğine göre, her insanda mutlaka bir aşağılık duygusu mevcuttur.³²⁸

Aşağılık duygusunun olumlu ve olumsuz olmak üzere iki şekilde telafisi mümkündür. Bu duygu olumlu telafiye sebep olursa güzeldir. Ancak bu duyguya saplanılıp kalınırsa, o halde olumsuz bir telafiye gidilmiş olur ki bu şekilde aşağılık duygusu, aşağılık kompleksine dönüşür. Aşağılık duygusu, insanı yetersizlik duygusunun egemenliğine aldığı anda, onu faydalı bir işe teşvik etme bir yana depresif ve gelişim gücünden yoksun bir hale sokması durumunda patolojik nitelik kazanır.³²⁹

Aşağılık duygusundan kurtulma çabası içine giren insan, üstünlük için çaba sarf eder. Üstünlük çabası, eksiklik duygusunun bir sonucudur aslında. Bu iki duygu

³²⁷ Veysel Uysal, *Psikososyal Açısından Oruç* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 157.

³²⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", *Diyanet İlmî Dergi* 4/1 (2008), 104.

³²⁹ Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 104.

psikolojik gerçeğin farklı yönleridir. İnsan kendisini üstünlük açısından yeterli görmediği için aşağılık duygusuna karşı bir tepki olarak üstün görünmek isteği duyar. Bu özellik insanda doğuştan gelen bir duygu olmasa da insan yapısı gereği kendisinde üstünlük eğiliminin geliştirip ortaya çıkarma yetisine sahiptir. Bu eğilimi ortaya çıkarırken insan için iyi olmayan bazı özelliklerin de çıkma ihtimali vardır ki işte ibadetler burada devreye girer.

Hac ibadeti, insanda var olan bu üstünlük eğiliminin kibir, gurur, büyüklenme ve insanları küçük görme gibi hasletlere dönüşmemesini engellemektedir. Hacdaki birçok uygulama, başkalarına karşı büyüklenmeme, hoşgörülü ve tevazu sahibi olma gibi hasletleri kazanmaya yöneliktir. Hac, insana Allah katında herkesin eşit olduğunu hatırlatır ve benimsetir.³³⁰ Bu şekilde psikoloji açısından hac ibadeti; Allah'ın kendisine verdiği değer ile kendisini Rabbinin huzurunda güven ve huzur içerisinde hisseder, aynı zamanda O'nun büyüklüğü karşısında kendi acizliğinin farkında olarak kibir, büyüklenme gibi hasletlerini de bir kenara bırakmış olur.

2.4. İbadetlerin Temel Güvene Etkisi

Temel güven insanın fitratında var olan bir ihtiyaçtır. Ünlü psikologlar, insanın güven ihtiyacını ortaya çıkaran sebeplerin neler olabileceğine dair araştırmalar yapmış, görüşler belirtmişlerdir. Yine Maslow'un hiyerarşisinden tanımlayacak olursak güvenlik ihtiyacı; Fiziksel ve duygusal tehlikelerden korunmayı, korkudan kurtulma ve kaygıdan uzak olmayı içerir. Fizyolojik ve psikolojik açıdan insanın normal halini muhafaza etmesi için gereken ihtiyaçtır³³¹ denilir.

Temel güven, ilk kelimesinden de anlaşılacağı gibi temelden yani bebeklikten başlar. Anne ile bebek arasındaki güven ilişkisi, annenin bebeğine dokunması, sarılması onun tüm ihtiyaçlarını aksatmadan karşılaması bebeğin anneye güvenini oluşturur. Sonra anne, bebeğe dünyanın güvenli bir yer olduğunu hissettirmeli ve sıcak tutarlı sevecen bir ilişki içerisine girerek bebekteki güven duygusunu pekiştirmelidir. Böylece bebek annesinin kendisini sevdiğinden ve bırakmayacağından emin olunca,

³³⁰ Alfred Adler, *Çocuk Eğitimi*, çev. Kâmuran Şipal (İstanbul: Cem Yayınevi, 1996), 32-232.

³³¹ Serpil Aytaç, *İnsanı Anlama Çabası* (Bursa: Ezgi Kitabevi, 2004), 93; Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 112.

çevresindeki dünyaya da güvenecektir. Bu durum çocukta mutluluk ve iyimserlik duygularını ortaya çıkarır.³³²

Yapılan birçok ibadet insanın güven ihtiyacının oluşumuna büyük oranda etkindir. Kendisini yaratının huzurunda tam bir teslimiyetle bulunduğu, içinde derin bir şekilde huzur ve güven duygusu oluşur. Namaz kılarken Allah ile birlikte bulunmanın verdiği ta'zim- saygı, huşû, güven duygusu ile birlikte kuvvetli bir bağ kurulmaktadır. Bu bağ diğer tüm ibadetleri yerine getirdikçe daha da güçlenir.

Hac ibadetinin yerine getirildiği yer de güvenli bir mekân olarak seçilmiştir. İnsanların orada buldukları süre içerisinde kendilerini güvende hissedecekleri şartlar kılınmıştır. Bu değişmez gerçek asırlar boyu devam etmiş ve öylece de sürüp gidecektir. Hac yapan insanlar, Mescid-i Haram'ın kutsallığı sebebi ile güven ve içsel huzuru yaşayıp tecrübe ederler. Burada Allah'a sığınmanın, dayanmanın ve güvenmenin, verdiği hissiyatla, temel güven sorunu ortadan kalkmaktadır. Hac'da kazanılan ilahî güven hissi, insanın diğer günlük yaşantısına da etki ederek, gerek kişilik bozukluğu gerekse güvensizlik gibi sorunların ortadan kalkmasına da yardımcı olmaktadır³³³.

2.5. İbadetlerin Sabretme Yetisine Etkisi

İnsan fitratı gereği çok acelecidir.³³⁴ İnsan, yaşadığı hayatın çeşitli zorluklarında sabır olgusu ile muhakkak hareket etmesi gerekmektedir ki karşısına çıkan en ufak bir engelde istediği şeyden vazgeçmesin. Sabır olgusu, insanın ancak yaşayarak öğreneceği bir olgudur. Sabrı tanımlamak gerekirse; ‘*Karşılaşılan güçlükler ve başarısızlıklara karşın seçilen yolda ve kararda sürekli ve cesaretle yürüme eğilimidir*’³³⁵ denilebilir.

Sabır, duruma göre iki şekilde değerlendirilmiştir. Birincisi, dini ve ahlaki değerlere karşı aykırı davranmamak için gösterilen sabırdır. İnsanın sınırsız arzu ve istekleri, kişiyi kötülüğe sevk ettiği zaman, bu güdülenmeye karşı gösterilen dirençtir. Nefiste duyulan bu istekler sınırsız doyum arayışıyla kişiyi zorlamaktadır. İşte bu zorluğa dayanma gücüne sabır denilebilir.³³⁶

³³² Erik H. Erikson, *İnsanın Sekiz Çağı*, çev. Bedirhan Üstün - Vedat Şar (Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984), 6; Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, 112.

³³³ Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, 114.

³³⁴ İsra 17/11.

³³⁵ Remzi Öncül, *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 2000), 332.

³³⁶ Hasan Akay, *İslami Terimler Sözlüğü* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1995), 40.

İkincisi ise kişinin başına gelen kaza ve belalara karşı sabırdır. Başına herhangi bir iş geldiğinde tedirgin olmadan, sızlanmadan kabullenmesidir. Her insanın hayatında mutlaka iniş ve çıkışlar olacaktır. İnsanın başına istenmeyen bir olay, kaza ya da belâ geldiğinde bu durumu isyan ile karşılamadan, tahammül etmesi, itidalli olması, Allah'a teslimiyet içerisinde katlanması ve rıza göstermesi, he türlü zorluğun ortasında sebat edebilmek için gerekli güce sahip olması³³⁷ sabrın açık bir göstergesidir.

Sabır eğilimi, kişinin mizacına, toplumsal çevreye ve geçmişinde yaşadığı tecrübeye bağlı olarak değişkenlik gösterir. Kişiliğini sabır ve kararlılık yolunda geliştirebilen insan, hedeflerine ulaşabilmek için kararından asla dönmez, nefsinin istek ve arzuları onu çizdiği yolundan hiç döndüremez. İşte bu kararlı davranışı oluşturmak için itici bir güce muhtaçtır insan. İradesine yön veren bu itici güç, davranışlarına dolayısıyla da hayatına geçirdiği ibadetlerden kaynaklanmaktadır. Oruç ibadeti sabra en güzel örnek olarak verilebilir. Kişinin fiziki ihtiyaçlarına geçici bir zaman diliminde gem vurmasıdır oruç. Açlığa ve susuzluğa sabrederek nefsini terbiye eder. Bu terbiye, onun normal hayatında arzuladığı fakat gerçekleşmeyen isteklerine karşı bir dayanma kalkanı olur. Bu şekilde psikolojisini güçlendirerek hayatta daha sağlam adımlarla yol alır.

2.6. İbadetlerin Kendini Gerçekleştirme ve Kendini Aşma Tecrübesine Etkisi

Her insan kendine has özel ve kıymetlidir. Her insanın kendine özel karakteri, duyguları, sahip olduğu özellik ve yetenekleri yaratılışta kendisine verilmiştir. Ancak insan, bu fitri özelliği yakaladıktan sonra onu geliştirdiğinde kendine has yeteneklerini keşfeder ve kendini gerçekleştirmiş olur. Kendini gerçekleştirme bir ihtiyaçtır (Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi) ve hayatın amacıdır.

İnsan iyi bir tabiata sahiptir. Ve bu tabiatını en iyi noktaya taşıma gücü de yine insanda var olan bir duygudur. Maslow, insanların hayatlarını hedefleri doğrultusunda yaşadıklarını ve bu hedeflere ulaşmak için birtakım ihtiyaçlarının olduğunu dile getirmiştir.³³⁸ Daha öncede kısaca bahsetmiş olduğumuz bu ihtiyaçlar mısır piramidine benzetilmiş ve beşinci sırada kendini gerçekleştirme ihtiyacının yer aldığını görürüz. Bu seviyede insan, içindeki potansiyeli ve gerçekleştirmek istediği hedefi ortaya çıkarma

³³⁷ Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 116.

³³⁸ A.Köse, A. Ayten, *Din Psikolojisi*, 59.

zamanının geldiğini anlar. Kişi kendini gerçekleştirdiğinde, kendini ve başkalarını olduğu gibi kabul eden, benlik saygısı gelişmiş, insanları anlayıp sağlıklı ilişkiler kurabilen, özgüven sahibi, adil, güvenilir ve karşılık beklemeden sevgi duyma gibi değerleri edinmiş olur. Bu değerleri kazanmaya itecek en büyük güç ise inanç ve ibadetlerdir. İncanın ve ibadetlerin hedefi de bu değerlere sahip insan profilidir.

Namaz ibadeti, insanın kendini gerçekleştirdiği en güzel andır. Önce namaza hazırlık olarak beden ve ruhunu necis olan ve çirkin olan her şeyden temizleyerek namaza hazırlanır insan. Daha sonra kendisini huzur ve güven içerisinde hissederek yaratıcısına tam bir teslimiyetle yönelir. Namazda okuduğu dualarla ilahî ve manevî bir bütünleşme yaşar. İlahî isim ve sıfatlarla bütünleşerek kendi özünü hisseder. İlahî isim ve sıfatlarla bütünleşen insan, kendini gerçekleştiren insanların özelliklerini taşıyabilir. Bu anlamda insan hem kendi yeteneklerini keşfedip hem de maneviyatını ilahî özüyle birleştirerek bütünleşebilir. Böylece kişi, “Rauf” ile affı, “Vafi” ile vefayı, “Vedüd” ile sevgiyi ve “Rahman” ile de merhameti hayatına yansıtır.³³⁹

Kendini gerçekleştiren insan, bu defa kendini aşma aşamasına geçer. Kendini aşma, insanın sınırlarını aşabildiği metafizik (görünmeyen) alana ulaşip hayatın derin anlamını keşfetme isteğidir. Varlık alanından yokluk alanına geçme (ayne’l-yakin) arzusudur. Bu anlamda namaz ibadeti yine karşımıza çıkar. O anda kişi, Allah’tan başka her şeyden kendisini soyutlar ve yalnızca O’na yönelir, O’nu hisseder ve O’na yaklaşır. Yaklaştıkça kendi varlığından soyutlanarak yani kendini aşarak yalnızca Allah’ta bütünleşir. Böylece insan nihâi noktaya, varmak istediği hedefe ulaşmış olmaktadır. Bu şekilde hayatını mutlu ve huzurlu olarak, diğer insanlarla olan ilişkisine de bu pozitif duygularını yansıtarak ve ahlakî değerleri en güzel şekilde hayatına geçirerek insanlara güzel bir örneklik teşkil edecektir.

2.7.İbadetlerin Sosyal Ahlakı Düzenlemeye Etkisi

Bireyin yaşadığı toplumda sosyal ahlak kurallarına dikkat etmesi ve uyumlu olması onun aynı zamanda psikolojik karakterini de ortaya çıkarır. Bu anlamda ibadetler, kişilik- karakter düzenleyici ve dengeleyici sistemlerdir. Zira dini ibadetlerin her biri, insanın belli yaşayışını, davranışlarını ve sosyal ahlakını hedef alır ve onları dini gayelere yöneltir. Dine uygun düşen bir hayat tarzının benimsenip, kişilikte

³³⁹ Sayın, “Tasavvuf Klasikleri Açısından Namaza Psikolojik Bakış”, 49.

yapılanması, sürekli yenilenen ve tekrarlanan dini tecrübelerle gerçekleşir, bu da ancak ibadetler vasıtasıyla olabilir.

Zekât ibadeti, insana hem bireysel hem de toplum açısından psikolojik, dini, ekonomi ve sosyal ahlaki yönünden geliştirici etkiye sahip bir ibadettir. Temizlik, safvet, nema, bereket, artırma ve yüceltme³⁴⁰ manalarına gelen zekât, alan, veren ve toplum açısından psikolojik olarak değerlendirmeye elverişli bir ibadettir.

İnsanın hayatî ihtiyaçlarını karşılamak üzere mal, mülk edinme temâyülü, kendi varlığını sürdürme ve koruma içgüdüsünün doğal bir sonucudur. Bu temâyül her insanda bulunur. Aslında insanın çalışmaya yönelmesi, toplumun ekonomi seviyesinin refahı için bu yönelim ve istek gereklidir. Ancak bu istek, haddi aşarsa yani cimrilik ya da haksız kazanca dönüşürse, bu hem fert için hem de toplum için sağlıklı bir yaşam biçimi olmayacaktır. İnsan yaratılışı itibari ile çok mala sahip olmak ister. Fakat bu isteğini orta seviyede tutarak, doğru şekilde çalışarak kazandığı malını yine doğru yerlere sarf ettiğinde, işte o zaman hem kendisinin hem de toplumun sosyal ahlak gelişimine yardımcı olacaktır. Bu seviyeyi de zekât ibadeti ile yakalamak mümkündür.

Veren kişi açısından zekât insanı; olumsuz birçok davranıştan; cimrilik, katı kalplilik, kendini üstün görme, empati yapamama, sosyal ilişkilerinde kendisinden uzak durulan bir karakter gibi olumsuz birçok davranıştan soyutlayıp bunların yerine cömertlik, hayırseverlik, yardımlaşma ve dayanışma gibi sosyal ahlak değerlerini kazandıran ruhî bir eğitimidir.³⁴¹ Dinin bir gereği olarak malın bir kısmını Allah için fakirlere muhtaçlara veren kişi, cimrilikten, daha çok mal edinme isteğinden ve bu sebepten doğan; rüşvet, faiz, karaborsacılık ve yolsuzluk gibi haksız kazançtan kendisini temizleme imkânını da elde etmiş olacaktır.

Dini ibadetler, iki temel gaye üzerinde toplanmaktadır. Birincisi; insanların kendi içlerine yönelerek derinleşmeleri ve Allah'a yaklaşmaları amacı ile yapılmaktadır. İkinci gaye ise; başka insanlara karşı merhamet, şefkat ve yardım duygusunun oluşması adına yapılmaktadır. Zekât ibadeti, ikinci gayeyi içerir. İnsanların birbirlerine karşı besledikleri sevgi, saygı, merhamet, hoşgörü, empati ve diğergamlık gibi ahlakî erdemlerin gelişmesine büyük etkendir. Ayrıca zekât, kişiyi ticari ahlak açısından dürüst

³⁴⁰ Hüseyin Certel, "Psiko-sosyal Açıdan Zekât", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997), 350.

³⁴¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 245.

davranma alışkanlığını kazandırarak onun iyi bir vatandaş olmasını da sağlar. Devletine bağlı bir şekilde zekâtını veren bir kişinin, devletine vergisi garanti altına alınmış gibidir. Çünkü o, zekât vermekle, gönül zenginliğine ve mali sorumluluklarının şuuruna ermiştir. Dinen de o kişinin devletinin mali ve iktisadi alanındaki düzenlemelere uyması gereklidir.³⁴²

2.8. İbadetlerin Sosyalleşmeye Etkisi

Sosyal bilimciler, sosyo-kültürel bütünleşme için, kişiler arası değer ortaklığının ilk sırada olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Her toplumun işleyişi ve dayanışması farklılık arz etse de kişiler arası değer ve norm olgusunun paylaşılması gerekmektedir. Bir topluma üye olan bireyler, tutum ve davranışlarını o toplumun normlarına göre oluşturuyorsa, bu sayede ortaya çıkan bütünleşmeye ‘normatif bütünleşme’ denir. Toplum ilişkileri normlar ile şekillendiğinde, toplum ileri derecede bütünleşerek disiplinli bir bütün halinde varlığını devam ettirir.³⁴³

Dinin dolayısıyla ibadetlerin en önemli işlevi, sosyal farklılıkları ortadan kaldırmaktır. Bölünme yıkılma ve yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan toplumlar, dinin birleştirici ve bütünleştirici etkisi ile bu durumdan uzaklaşabilmektedir. Sosyal değişime ve farklılaşmaya maruz kalan nice toplumlarda bütünleşme süreci çıkmaza girdiğinde dinin önemi daha da artmaktadır. Yine tanınmış psikologlardan Emile Durkheim dinin toplumdaki en temel görevi olarak insanlar arası birleşme ve dayanışmayı sağladığını dile getirmiştir. Din, inanan insanların aralarındaki ilişkilerini güçlendirir, grup birlik ve dayanışmasını ortaya çıkarır. Değer farklılıklarını en aza indirerek, insanları birbirine kaynaştırır. Kolektif ibadetlere bağlı olarak ortak duyguları güçlendirir. Dinin birleştirici gücünü, inananların duygu ve düşüncelerinde açık ve net olarak görmek mümkündür.³⁴⁴

Dinin sosyalleşmeye etkisinin nedeni, ibadetlerin cemaat halinde yapılmasıdır. Böylece inananlar arasında birlik şuru oluşur. Bu şuur hali bireyin psikolojisine yansır. Çağımız insanında duygusal gerginliğin temel konularından birisi’ kalabalıklar içerisinde yalnız olma’’ hâlidir. Bu hâl çoğu insanda tatminsizlik, huzursuzluk ve bunalıma sebep olan, aşırı ferdileşmekten kaynaklanan bir durumdur. Burada ibadetler,

³⁴² Certel, “Psiko-sosyal Açıdan Zekât”, 353.

³⁴³ Kasapoğlu, “Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti”, 108.

³⁴⁴ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 293-294.

kişiyi inandığı yaratıcıya yaklaştırırken aynı zamanda diğer insanlarla da iletişim kurmasına aracı olmaktadır. Aynı inançta, benzer duygu ve düşüncelerle bir araya gelen insanlar, benlik duygusunu yıkarak, kolektif ruha sahip olurlar. Cemaatleşme anında duygu hassasiyeti en zirvededir. Heyecanı artarak derinleşir ve iradesi güç kazanır.³⁴⁵

Namaz ve hac ibadeti cemaat ruhuna çok güzel örnek olmaktadır. Her gün beş vakit kılınan namaz ve bu esnada kaynaşan insanlar, daha sonra hac vazifesini yerine getirirken muhatap olunan birçok insan. Aynı duygularla birlikte yapılan bu ibadetler, bireylerin birbirlerinin durumlarından karşılıklı olarak haberdar olmaları, aralarındaki sosyal ilişkiyi kuvvetlendirmektedir. Her yaş ve her kısımdan insanın zengin-fakir ayırt edilmeksizin aynı amaç için bir araya gelerek sosyalleşmelerine ve bütünleşmelerine katkı sağlayan iradi güç, ibadetlerdir.

---

³⁴⁵ Hökelekli, Din Psikolojisi, 245.

SONUÇ

Sonuç olarak şöyle söyleyebiliriz ki; bir sûf hareketi olarak öne çıkan tasavvuf, belli bir kesime ait olan, diğer insanlardan soyutlanmış şekilde sadece sûfilere yönelik bir yaşantı olmaktan ziyade, İslamiyet'in gelişi ile Hz. Peygamber'in örneğinde ruh bulan ve inançlı tüm insanlara tavsiye edilen bir yoldur. Tasavvuf, insanın kendisini bulma çabasıdır. Bu çaba onun davranışlarında, ahlâkında ve hatta tüm yaşantısında tıpkı insanın bedeninde yer alan damarlar gibi yer almaktadır. Tasavvuf yolunu sadece sûfilere has kılmak yanlış olacaktır. Çünkü din herkese gönderilmiştir ve dolayısıyla dinin emrettiği yaşantı da tüm insanları kapsamaktadır. İnsanın kimliği ve toplum içerisindeki varlığı, yaşadığı hayat tarzıyla ve edindiği ahlâk ilkeleri ile bilinebilir. En güzel ahlâk ilkeleri de iman gereği olan ibadetleri lâıkiyle yerine getirdiğinde ve bu ibadetler onun yaşayışına ve psikolojisine etki ettiğinde ortaya çıkan ilkelerdir.

Araştırmamızda öncelikle sûf hareketi olan tasavvufun, kelime ve terim anlamlarını tasavvufi kaynaklardan yararlanarak vermeye çalıştık. Daha sonra tasavvufun gayesi, amacı ve ortaya çıkışını başlıklar altında yer verdik. Tasavvufun oluşum aşamalarını üç dönemde ele aldık. İlki; Fakr ve âbid şeklinde yaşamın öne çıktığı zühd dönemi, tasavvufun menbağını verir bize. Hz. Peygamber (a.s) örneğinde yaşanan çeşitli çile ve sıkıntıların yaşandığı zühd dönemi, sonrasında gelecek olan sûfilerin rehberi olmuştur. Sonraki iki dönemi tasavvuf ve tarikatlar dönemi başlığında değerlendirerek birinci bölümü tamamladık.

İkinci bölümde tasavvufun hayata geçirilişini, ibadetlerin zahir ve batın yönünü sûfilerin diliyle anlatmaya çalıştık. İmanın bir gereği ve ibadetlere bir hazırlık olan temizliğin bilinenden ziyade ruhun ve kalbin temizliği olması gerektiğini anlattık. Sonra namazın önemini değerlendirerek namazın ruhunu, namazın rükûnlerini şekli ve manası bakımından tek tek ele aldık. Onlara göre namaz, titizlikle ve özen ile yerine getirilmesi gereken, kalp huzuru ve ihlas ile yapılan ve en önemlisi de insanı Allah 'a yaklaştıran bir ibadettir. Namaz esnasında kul, Allah ile irtibat kurar. Bu irtibatı en güzel şekilde yerine getirmek için sabaha kadar dört rekâtlık bir namazı defalarca yeniden kılan ancak yine de Allah'a layık bir namaz olmadığını dile getiren Bayezidî Bistamî gibi sûfilerin, namaza gösterdikleri ehemmiyet bu davranış ile açıkça anlaşılmaktadır. Namazın ruhu bu ifadeler ile anlatıldıktan sonra, namazın bir münâcaat ve huşû demek olduğunu İbn

Arabî ve Ebû Talib el-Mekkî'nin görüşleriyle desteklenmiştir. Özetle tasavvufta namaz nedir diye sorulsa sûfîlerin cevabı, namazın bir vuslat ve kişinin yükselişi (miracı) olduğudur.

Araştırmamızın son bölümünü psikolojik analiz yaparak tamamlamış bulunmaktayız. İnsanın yaptığı her davranış, hareket ve eylem, mutlaka insanın ruhunu yani psikolojisini etkilemektedir. Veleve ki ibadetler insanın psikolojisine etki etmiyorsa, hayatına geçirmiyorsa, o kişi görünürde ibadetleri ama aslında ise inancı önemsemiyor demektir. Çünkü insan inandığı şeyler uğruna hayatını şekillendirir. İnancın getirdiği uygulamaları ve yaşantıyı hayatına geçirmemişse aslında inanmış sayılmaz, bu durumda inanan ve inanmayan aynı kefedede kalır ki bu durum mümkün değildir. Bu yüzden insan, inancın getirdiği davranışları kendisine rehber etmeli ve bu şekilde doğasında var olan psikologların dilinden kendini aşma tecrübesine ulaşabilmeli yani gerçek mutluluğu yakalayabilmelidir.

Bir diğer ibadet olan oruç ibadeti, kişinin ahlakını güzelleştiren, sabır ve istikrar kazanmasına vesile olan bir ibadettir. Bedenin bir müddet aç kalması vücudun organlarının dinlenmesine, hücrelerinin yenilenmesine sebep olmaktadır. Aynı zamanda insanın hayatında karşılaşacağı zorlukları aşmasına yardım eder ve iradenin de güçlenmesine katkı sağlar.

Zekât ibadeti insana psikolojik açıdan birçok şey kazandırır. Mesela insanın fitratında var olmayan ancak sonradan öğrenebileceği empati duygusunu kazandırır. Bu şekilde daha merhametli, daha vicdanlı, toplum içerisinde sosyal ahlâkı güçlü bir kişilik yapısı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca zekât, Allah'a duyulan şükran ifadesinin de bir göstergesi niteliğinde olduğundan, zekâtı veren kişinin malının artarak bereketlenmesi ve bundan dolayı daha huzurlu bir hayata kavuşmasına imkân verir.

Son olarak hac ibadetini değerlendirdiğimizde ortaya çıkan sonuç şu olmaktadır; hac ibadeti, insanı bencillik düşüncesinden kurtarmaktadır. Aynı düşünce ve çoğu zaman aynı duygularla bir araya gelen insanların tıpkı mahşer ânını yaşıyormuş gibi aynı elbiseleri giyerek haccı eda etmeleri, onlardaki kibiri, riyayı ve nefsin birçok isteklerini bir kenara bırakmalarına olanak verir. Birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirir. Hac ibadetinin çeşitli uygulamalarından dolayı zorluklara katlanıldığından

sabır duygusunun oruçta olduğu gibi artırmasına etkindir. Yine bu ibadet de birçok anlamda insanın ruhunu ve dolayısıyla psikolojisini güçlendirmesine katkı sağlar.

Genel olarak ibadetler, insanın Allah'la, kendi kendisiyle, yaşadığı sosyal toplumla ilişkisini düzenleyici bir sistem olarak mana bulmaktadır. İçinde yaşadığı dünyada "uyum" çabası içerisinde bulunan insan için ibadetler, bunun özel şartlarını ortaya koymaktadır. Faaliyette bulunmak, gelişmenin yoludur. Her ibadet, bir eylem ve harekettir. Dini ibadetlerin her biri, kişiliğin belli yönlerinin gelişip olgunlaşmasını hedef alan ve bir diğerini tamamlayan bir "eğitim programı" olarak anlaşılabilir.³⁴⁶ İbadetlere başlangıçta yapılan ve bedenen bir hazırlık olarak bilinen abdest, aynı zamanda ruhun ve kalbin hazırlanması eğitimidir. Allah'ın huzurunda bulunma hali olan namaz, mahşerin bir hazırlık eğitimidir. Yine hac ibadetinin de hâkeza mahşer anının bir ön hazırlık aşaması olduğunu ve insana yaşattığı ruhî rahatlamanın da yine insanı olgunlaştırmaya hazırlayan bir eğitim programı olduğu söylenebilir. Oruç ibadetinin kişiye sağladığı eğitim ise, bedeninin açlığa katlanarak güçlenmesi ve ruhun da bu açlığa karşı sabır göstermesidir. Zekât ibadeti ise kişinin kazancı temizlenirken nefsin de temizlenmesini sağlayan ve aynı zamanda insana empati yapma sürecini kazandıran bir eğitimidir.

Çalışmamızda amaçladığımız konu şudur ki, insanın yaşadığı hayatı en güzel şekilde değerlendirmesini, anlamlandırmasını arzu ettiği mutluluğu yakalamasını sağlamak ve bunu yaparken de hem bedenen hem ruhen gelişmesine ve olgunlaşmasına katkı sunmaktır. Dini inanç, insana bu saydıklarımızı en güzel şekilde gerçekleştirme imkânını vermektedir. İşte Tasavvuf, inancın hayata geçirilişi, ibadetler ise davranışlara ve ruha etki etmesi ve dolayısıyla ruhun yani psikolojinin olumlu anlamda iyileşmesi demektir.

---

³⁴⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 249.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred. *Çocuk Eğitimi*. çev. Kâmuran Şipal. İstanbul: Cem Yayınevi, 1996.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezi. *el-Müsned*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Daru'l Maarif, 1373.
- Akay, Hasan. *İslami Terimler Sözlüğü*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1995.
- Altıntaş, Hayrani. "Din Psikolojisi ve Tasavvuf". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 4 (1980), 171-197.
- Altunkaya, Mustafa. *Bir Başka Açıdan Tasavvuf (Sûf Hareketi) Tarihi*. İstanbul: Çıra Akademi Yayınları, 1. Baskı., 2016.
- Aras, M. Özgür. "Cemre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Armener, Neda. *Din Psikolojisine Giriş 1*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980.
- Ateş, Süleyman. *İslam Tasavvufu*. Ankara: Elif Matbaacılık, 1972.
- Aytaç, Serpil. *İnsanı Anlama Çabası*. Bursa: Ezgi Kitabevi, 2004.
- Ayten, Ali- Köse, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Azzam, M. Muhammed. *el-Mustalahu's-Sûfibeyne't-Tecrübe ve't-Te'vil*. Rabat, 2000.
- Bakkal, Ali. "Hz. İbrahim ve Hac". *Hz. İbrahim Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ali Bakkal. Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları, 2007.
- Baktır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Bozkır, Metin. *İbadetlerin Ruhsal Boyutu*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Buckhard, Titus. *İslam Tasavvuf Doktrinine Giriş*. İstanbul: Sûfi Kitap Yayınları, 1995.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1999.

- Certel, Hüseyin. “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi”. *Dini Araştırmalar* 1/4 (01 Haziran 1999), 209-222.
- Certel, Hüseyin. “Ebû Talip el-Mekkî’de Namazın Psikolojisi”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 4/10 (2013).
- Certel, Hüseyin. “Psikolojik Bir Yaklaşımla Sözlü ve Fiilî Şart ve Rükûnlarıyla Namaz”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997).
- Certel, Hüseyin. “Psiko-sosyal Açından Zekât”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (30 Haziran 1997).
- Cûrcani, Seyyid Şerif. *Kitabut-Ta’rifat*. Beyrut: Darû’l-fıkr, 1998.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *İbn Arabî’ye Göre İbadetlerin Manevi Yorumları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Doğan, Ali Fahri. “Tasavvuf Ehlinin Namaz Hakkındaki Görüşleri ve İki Örnek/The Opinions of Sufis about Prayer and Two Sample”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (25 Ekim 2016).
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd/258162>
- Doğan, Lütfi. “Oruç İbadeti ve Şer’î Hikmetleri”. *DİB Dergisi* 9 (1970).
- Dönmez, İbrahim Kafi. “Oruç”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/416-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Erikson, Erik H. *İnsanın Sekiz Çağı*. çev. Bedirhan Üstün- Vedat Şar. Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık, 1984.
- Erkal, Mehmet. “Zekât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/197-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Erzurumî, Osman Bedruddin. *Sohbetler 1*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1994.
- Fayda, Mustafa. “Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/101-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/371-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Frager, Robert. *Aşktır Asıl Şarap*. çev. Ömer Çolakoğlu. İstanbul: Keşkül Yayınları, 2006.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi. *el-Munkizumine'd-dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*. çev. Salih Uçan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi. *İhyâ'u Ulûm'id-Dîn*. çev. Sıtkı Gülle. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2012.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi. *Minhâcü'l-Âbidîn*. çev. Ali Kaya. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013.
- Gazzalî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsi. “Namazın Sırları ve Mühim Cihetleri”. çev. Sıtkı Gülle. *İhyâ-u Ulûmu'd-Dîn*. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2012.
- Görgün, Tahsin. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/397-399. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gözübenli, Beşir. “Namaz”. *İslam İbadet Esasları*. ed. Talip Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Güç, Ahmet. “Kurban”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/433-435. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Gürkan, Menderes. “Vakfe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/463-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Hacı Halife, Abdullah. *Keşfü'z-Zünûn*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2007.
- Hamidullah, Muhammed. “İslam'da Hac”. çev. M. Akif Aydın. *İslam Tetkikleri Dergisi* 8/4 (1984).
- Harman, Ömer Faruk. “Hac”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/382-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Hücvîrî, Ebü'l-Hasen Ali b. Osman b. Ebî Alî el-Cüllâbî. *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. Baskı., 2018.
- İbn Hacer, Ebü'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fi Temyizi's Sahabe*. nşr. Ali Muhammed Bicâvî. Beyrut: Dar el-Cil, 1412.
- İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen*. Mısır, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. El-Menî'el- Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l- Kübrâ*. Medine: el-Camiatü'l İslamiyye Yayınevi, 1983.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *Fütûhâtü'l- Mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/375-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Karacoşkun, D. Mustafa. "Psikoloji Bilimi ve Tarihçesi". *Din Psikolojisi*. ed. D. Mustafa Karacoşkun. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Karagöz, İsmail- Altuntaş, Halil. *Namaz İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Kardâvî, Yusuf el-Kardâvî. *İbadet*. çev. Hüsamettin Cemal. Trabzon: Muvahhit Yayınları, 1986.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti". *Diyanet İlmi Dergi* 4/1 (2008).
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'an'da Oruç Psikolojisi". *Diyanet İlmi Dergi* 1 (2007).
- Kelâbâzî, Ebu Bekir Muhammed b. İshak Buharî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Koca, Ferhat. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koçyiğit, Talat. "Oruç ve Faziletleri". *DİB Dergisi* 9 (1970).

- Kotku, Mehmed Zaid. *Tasavvufî Ahlak*. İstanbul: Sehâ Neşriyat, ts.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Zeynüislam Abdülkerîm b. Hevazîn b. Abdilmelik b. Kuşeyrî. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013.
- Küçük, Hülya. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Mekki, Ebu Talip el-. *Kûtü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*. çev. Dilaver Selvi. 4 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 8. Baskı., 2016.
- Mevdüdi, Seyyid Ebu'l-A'lâ. *İslami Kavramlar*. çev. Süleyman Akyüz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Mevlanâ, Celâledîn'i Rûmî. *Fîhi Mâ-Fîh ve Mecâlis-i Seba'dan Seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı., 1985.
- Mevlanâ, Celâledîn'i Rûmî. *Mesnevî*. Konya: Palet Yayıncılık, 2. Baskı., 2010.
- Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/206-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Öğüt, Salim. "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/178-180. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öncül, Remzi. *Eğitim ve Eğitim Bilimleri Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 2000.
- Öngören, Reşat. "Tasavvuf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özdemir, Ahmet. "Psiko-Sosyal Etkileri Açısından Kur'an'a Göre Zekât ve Faiz". *Araştırma ve İnceleme*.
- Özmen, İsmail. *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Parşömen Yayınları, 2008.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. Samsun: Sönmez Matbaa ve Yayınevi, 1993.
- Sayın, Esmâ. "Tasavvuf Klasikleri Açısından Namaza Psikolojik Bakış". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/3 (15 Nisan 2012), 43-58.
- Serrac. *el-Lümâ*. nşr. Hasan Kâmil Yılmaz. Ankara: Altınoluk Yayınları, 2012.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İbadet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Sunar, Cavit. *Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2003.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihabüddin. *Avârifü'l-Meârif*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 1999.
- Sülemî, Ebû Abdîrrahman b. El-Huseyn b. Muhammed b. Sülemî. *Tabakâtu's-Sûfiyye*. çev. Abdurrezzak Tek. Emin Yayınları, 2019.
- Şener, Abdulkadir. "Abdest". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Şentürk, Habil. "İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [DÜİFD]* 21/2 (1985), 223-230.
- Türk, İdris. *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.
- Uludağ, Süleyman. *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017.
- Uludağ, Süleyman. *İnsan ve Tasavvuf*. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2001.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Uysal, Veysel. *Psikososyal Açıdan Oruç*. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. "Namaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 32. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yaylalı, Kamil. *Mevlâna'da İnanç Sistemi*. Konya: Sebat Ofset, 1974.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 20. Baskı., 2015.
- Yılmaz, Hasan Kamil. *İslam Tasavvufu*. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yücel, İrfan. *Hac Rehberi*. Ankara: TDV Yayınları, 2014.